

ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ІМ. А. КРИМСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
БІБЛІОТЕЧКА ЖУРНАЛУ “СХІДНИЙ СВІТ”

СХОДОЗНАВСТВО

29-30

КИЇВ, 2005

Затверджено до друку вченю радою Інституту сходознавства
ім. А. Кримського НАН України 24.03.2005 (протокол № 2)

Відповідальна за випуск:
О.Д. Василюк, к.і.н.

Редакційна колегія:

О.І. Айбабін, д.і.н.; І.П. Білецька, д.ф.н., проф.; І.П. Бондаренко, д.ф.н.;
О.Б. Бубенок, к.і.н.; В.І. Гамянін, к.і.н.; Я.Р. Дащевич, д.і.н., проф.;
Л.П. Іванова, д.ф.н., проф.; В.О. Кіктенко, к.і.н.; Л.О. Лещенко, д.і.н.,
проф.; Л.В. Матвеєва, д.і.н.; О.Д. Огнєва, к.і.н.; О.М. Приходнюк, д.і.н.;
В.С. Рибалкін, д.ф.н.; В.В. Седнєв, к.і.н., проф.; О.В. Сухобоюв, д.і.н.;
К.М. Тищенко, д.ф.н., проф.; О.О. Хамрай, к.ф.н.; Б.П. Яценко, д.г.н.

(Склад редколегії затверджено вченю радою

Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України 26.04.2004)

Адреса редакції:

01001, Київ-1, вул. Грушевського, 4

Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України
к. 205, тел./факс 279-1593

Свідоцтво про державну реєстрацію
КІ №272 від 23.02.1998 р.

e-mail:

instkrymsk@gala.net

ISSN 1682-671X

© Інститут сходознавства
ім. А. Кримського НАН України, 2005

СТРУКТУРА ОСНОВНЫХ ТИПОВ ПРОСТОГО И СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В МАЛЬТИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

A.B. Богомолов

Мальтийский язык (М.я.) является потомком арабского диалекта/ов (АД), по многим классификационным признакам близкого современным магрибинским АД. Некоторые особенности звукового строя М.я. сближают его с диалектами арабского Востока¹. По крайней мере с 15 в. М.я. развивается в условиях полной изоляции от основного ареала распространения АД в интенсивном контакте с иноязычным окружением (т.е. – «языкового острова»). Особый интерес для теории языковых контактов представляет исследование мальтийского синтаксиса².

1. Структура простого предложения, способы выражения субъектно-объектных отношений; синтаксические позиции; разновидности простого предложения.

Доминирующий порядок слов в двусоставном глагольном предложении³ – SVO. При этом особенно устойчив порядок VO. При топикализации прямого дополнения⁴ освободившуюся валентность занимает местоименная реприза: il-karosса tayt-a tiə'af? – “Ты видел, что машина остановилась? (машина ты-видел-её она-останавливается?)” (VII:75).

Члены глагольного предложения. Сказуемое может состоять из одной глагольной формы (простое глагольное сказуемое) или группы глагольных форм, связанных отношением управления (составное глагольное сказуемое): biš-tjbor dawn il-hreyuəf triit tithabbər mal-poopl – “Чтобы собрать эти сказки, ты должен подружиться с народом” (III : 54). Некоторые фазовые глаголы не управляет знаменательными глаголами (не требуют обязательной формы имперфекта), группа сказуемого оказывается в таком случае связанной отношением примыкания. Фазовый и знаменательный глаголы могут при этом быть связаны сочинительным союзом и: kulma ziət i kitəp čantar yista yinaazəl malayr min daak li kitəp abela – “Все, что дописал (букв.: добавил и написал) Чантар, может быть сразу отделено от того, что написал Абела” (XIII : 16); союзом та: zeppi

daam ftiit ma wiəjəp – “Зеппу ответил через некоторое время” (букв.: повременил – что – ответил) (VII: 6); союзом biəš (чтобы): yek wiəħħət yifli sewwa l-kidba tal-konti čantar yaasal biəš yaara š-kiēnət il-feema tiiew dwar-in-nisəl tad-drawwiət maliin taz-zwiəč u tal-mewt – “Если как следует изучить работу Графа Чантара (букв.: если кто-то изучает как следует...), то можно увидеть (букв.: приходит-что-быть (ОН) **видит**⁵), как он понимал происхождение малтийских свадебных и погребальных обычаяс” (XIII: 17); без союза: imbaat reja aatas – “он снова чихнул (букв.: повторил чихнул)” (VIII: 1).

В редких случаях в качестве основного компонента глагольного сказуемого может выступать масдар: il-la`a al-jenituuri naar itneyn se-tkuun bi-theuiya – «Встреча с родителями в понедельник днем будет подготовлена» (IV: 7); ayneyh kiēnu bi-naas – «его глаза были сонные» (V: 17). Данний вид глагольного сказуемого близок к атрибутивному именному.

Косвенное дополнение (адресат действия) следует за прямым. Оформление прямого и косвенного дополнений в глагольном предложении зависит от залоговой формы сказуемого.

В действительном залоге косвенное дополнение, выраженное именем существительным, управляемым предлогом *lil*: ir-rapport ta-kul-wiħħət minkom tuuh lill-ispettuur tar-rabat – «Рапорт каждого из вас дайте (его) инспектору из Рабата». (VII: 16). Косвенное дополнение может быть выражено энклитическим местоимением без предлога: eyyeu aktar tart illum yeu aada u natiikom aktar informassuooni – “Приходите позже сегодня или завтра, и я дам вам больше информации” (VII: 62).

Прямое дополнение оформляется без предлога и через предлог *lil* (см. 2.3.2): Ijimma int rayt lil-zeppu iahra' ši-haaja – “Но ты видел, как Зеппу жеg что-то (букв.: ты-видел Зеппу он-сжигает что-то)” (VII: 76); 2) iiva, inzəl aun u huu lil-daan il-puliciiya miék – «Да, спускайся сюда и возьми этого полицейского с собой» (VII: 80); 3) tarsi haa r-rapporti u wiħċibu – ek ahyar! – «Тарси взял рапорты и ответил ему: “Так лучше!” (VII: 73).

В пассивных конструкциях агентивное дополнение управляетя предлогом *min* (*mil*): uuma kiēnu l-ewwəl maliin li jeu immaamda min san-pawl meta kiēn maalta – “Они были первыми малтийцами, которые были крещены Св. Павлом, когда он был на Мальте” (XIII: 15).

Подлежащим, в пассивной конструкции обычно является пациент. Но при 3-х валентных глаголах или 2-х валентных непере-

ходных глаголах подлежащее может соответствовать адресату действия, при этом прямое дополнение может вводиться предлогом или следовать без предлога: jiə̄ pruvaat li frai kiə̄n mooti mal-ošriin milyun dollaru b-aproč mil-kompaanyi multi-naccyonaali – “Подтвердилось, что Фрай получил 20 млн. долларов в поддержку от многонациональных компаний” (III: 7); aktar tart is-sop “Stewards” (англ.⁶), id-delegati u l-“Group Commitees” (англ.) tal-GWU (англ. abrevis.) fi-hdan-1-ene maalta uju motiyiin id-dettaalyi ta-š-ikuun saar – “Позднее магазин Стюардз, делегаты и групповые комитеты при Энэ-Мальта получат детали того, что произойдет” (IV: 4).

Односоставные предложения.

В безличных предложениях⁷ в позиции главного члена выступает глагол в форме 3-го лица единственного числа: piə̄t/iŋiə̄t – «гром/гримит гром». Подобные предложения могут быть оформлены и как двухсоставные глагольные предложения с подлежащим и сказуемым, –ср.: aamlə̄t iš-šita – «шел дождь». Сказуемое в данном случае чисто формальное и служит лишь средством временной локализации эвенции.

Неопределенно-личные предложения⁸ – сказуемое выступает в форме 3 л. мн. ч.: taww-a ſi-da'a ta-karocca, zep? – «Ее ударило машиной, Зеп?» (VII: 4).

Именные предложения⁹.

Основным показателем экзистенциального предложения служат локативные наречия em, awn – «есть, имеется (исходное значение «там», «тут»)»: f-ſifə̄r l-irduum em knuiſya zayra – «на краю скалы есть маленькая церковь» (XIII: 3); em ſi-aspetti ta-dil-probleema [li wiə̄hə̄t iſſit yílkonsidra] -“Есть некоторые аспекты этой проблемы [которые необходимо принять во внимание]” (инф.); em čertu operacyoniyiſt [li ma-yistuuš iſiiru fu'-il-variiř] – «Есть некоторые операции [которые нельзя осуществить на корабле]» (инф.).

Эквативные предложения строятся по схеме: подлежащее – сказуемое. Между подлежащим и сказуемым, в отличие от АЛЯ, не требуется противопоставления по определенности: tarsi demonyu fu'-iš-ſool – «Тарси (сущий) демон за работой» (VII: 9).

Связка используется в случае, если подлежащее и/или сказуемое распространены второстепенными членами: sant-agaata iúua wahda mil-patrūni ta-maalta – «Св. Агата – одна из покровителей Мальты» (XIII: 6); is-sujjet ta-diin il-kidba uwwa 1-kanoonku awči jaan de-zoldaanis – «Предмет этой статьи – (связка) – гоцианский каноник Джан Де Солданис» (XIII: 8).

Связка используется при экспрессивной инверсии информационной структуры сообщения. Нейтральный порядок обычно без связки: *Janni t-tabiip* – «Джанни (тема) – врач (рема)»; экспрессивный: *‘janni iuu t-tabiip* «Джанни (рема) – врач (тема)» (95: 29). Та же схема действует в атрибутивных предложениях: *janni magiit* – «Джанни (тема) – болен (рема)»; *iktar maruufa... kiifukol aktar importanti iyya d-deskrickeyooni li halla čantar taz-zwəjiyiət* – «Более известно… а также более важно [связка] – описание брачных церемоний, оставленное Чантаром» (XIII: 17).

Для локативных предложений обычна та же бессвязочная схема часто без локативного предлога: *janni fil-jniən* – «Джанни в саду», или: *janni il-jniən* «Джанни [в] саду». При одушевленном подлежащем может быть использована глагольная локативная связка, имеющая три синтетические видовые формы: *’aat* (перфект), *yo’ot* – (имперфект), *’iət* – длительный вид: *janni ’aat id-daar* – «Джанни был в доме»; *janni yo’ot id-daar* – «Джанни бывает в доме»; *janni ’iət id-daar* – «Джанни (находится) дома». Употребление связки исключает применение локативного предлога. При неодушевленном подлежащем использование локативного предлога обязательно¹⁰: *is-sigaretti fil-kašša* – «сигареты в коробке» (95 : 135).

Посессивные предложения. В М.я. на основе двух различных способов выражения посессивности, известных еще в классическом арабском языке (предлоги *’ind* и *li + (местоимение)*) сформировалась единая супплетивная парадигма связки, в основе которой три синтетические формы, функции которых в значительной степени соответствуют трем основным временам глагола: *kellu*; *andu*; *ikollu* – «у него было; есть; бывает/будет – соотв.»¹¹.

Посессивная связка согласуется с подлежащим (субъектом обладания), согласование с именным компонентом сказуемого (объектом обладания) – отсутствует¹²: *rizultaat diija anda l-puliciya f-ideya* – «результат уже у полиции в руках» (VII: 61); *il-konti čantar kellu pinna hafiifa* – «граф Чантар обладал легким пером» (XIII: 16), *fu’-kolloš an-nofs ikollom fardal li-nisa l-iktar dawk awčiin yahdmu f-hafnia amliət* – «Помимо всего [прочего], в середине у них бывает передник, которому женщины, особенно гоцианки, придают различную форму» (XIII : 9).

Для более точной временной локализации и передачи различных видовых и модальных оттенков во всех описанных типах именных предложений используются аналитические конструкции со вспомогательным глаголом *kiən*, аналогичные рассмотренным выше (см. 2.3.5): *aat*

ikuuun em niəs li sa-yithku bil-praspar tiiək – «еще найдутся (букв.: будут) люди, которые посмеются над твоими выходками» (V: 1).

Общий вопрос может быть оформлен:

· вопросительным постпозитивным формативом -ş при сказуемом: triit-ş no'oodu da'sseyn wara daak il'-asap ad-del – “Хочешь, посидим немного за тем тростником в тени?” (V: 74);

· вопросительным вводным в конце предложения uš-ek или uuš (не так ли) (личное местоимение uu (он) в функции связки + вопросительный форматив -ş + качественное наречие ek (так)): konni fenek min hal-'ormi tahdəm aum, uš-ek – «Конни Фенек из Хал-Корми работает тут, не так ли?» (VII: 51);

· интонационно (в особенности, когда предложение содержит отрицание и форматив -ş, омонимичный второму компоненту рамочного отрицания, не может быть употреблен как средство оформления вопроса), сп.: fu'-audəş m-inti seyyər taaməl şeyn – sta'siəh il-majistraat – «По Гоцо ты не собираешься ничего предпринять (сделать)? – спросил судья» (VII : 66).

Частный вопрос оформляется вопросительными словами – feyn (где), müin (кто): yaa hooja effendi, feyn seyuər? – «Ходжа Эффенди, куда идешь?».

2. Основные правила построения сложных предложений; характерные типы сложных предложений; основные закономерности порядка слов.

Сложносочиненное предложение оформляется союзами, различающимися по передаваемым ими логико-семантическим отношениям частей, – среди них:

Соединительный союз u¹³: taraoom darba u ma taraoms izyət – «Увидишь их один раз, и больше не увидишь» (VII: 46); imma fi-zmə̄nu kiənu n'ateu čerti zifniət 'odma li jeyyiñ mill-itaalya u min-spaanya, u flokom bdeu yinzifnu ohrayn li ya'blu aktar mal-gost frančiis – «А в его время вышли из употребления [букв.: прекратились] некоторые старинные танцы итальянского и испанского происхождения, и вместо них стали танцевать другие [пассивно-возвратная форма], более соответствующие французскому вкусу» (XIII : 19).

Некоторые подчинительные союзы в определенном стилистическом контексте¹⁴ утрачивают подчинительную функцию и выражают сочинительный тип связи: daan it-tentattif ma-meşşiəš, wa't li puliciya ndarap hafiif u demonatrant safra arrestaat – «Эта попытка не удалась, в то время как один полицейский был легко ранен, и один демонстрант арестован» (IV: 3)¹⁵.

Противительные союзы – *imma* (но, а), *izda* (но, а, однако), первый из которых употребляется строго в интерпозиции, или в начале периода, второй может перемещаться внутрь второй клаузы. Первый используется для противопоставления логически противоречащих частей или введения новой информации (смены темы). Второй – имеет более размытую семантику, в основном, сводимую к сопоставлению фактов-десигнаторов, не обязательно противоречащих друг другу¹⁶: *muš bis is-sultaan saap wens fiħeħ, izda ġ-rahhaala ta-l-irħuula fl-inħaawi ta-(Aksehir) ukoll saabu fiħeħ habiip* – «Не только султан нашел в нем собеседника (компаньона), но и жители деревень, расположенных в окрестностях Аксхира также нашли в нем друга» (V: 1); *uuma yaamlu ek aš yaafu mill-esperyenca li l-minuuta ssir tneyn u tneyn issiir erba, f-tarsi saydoon izda saabu bniēdəm li yaaf yot* – «Они так делают потому, что знают по опыту, что минута превращается в две, две – в четыре, в Тарси Сайдоне, однако, они нашли человека, который умеет считать» (VII: 61); *vassalli ma-feems biz-zeyyət li proverbyu tista tisimeu issa taht aamlu u issa taht ohra, imma b-da sek dawn l-amliət ma ikunuuš wiċċel differenti* – «Вассалли не вполне понимал, что пословицу можно услышать то в одной, то в другой форме, но при этом эти формы не представляют собой разные пословицы» (XIII : 24).

Сложноподчиненные предложения.

В М.я. представлены сложноподчиненные предложения со следующими придаточными:

Придаточное определительное, вводимое относительным местоимением *li*: *bosta hajar li kiənu isiibū fil-blaat kiənu yemnu li yista ifeyya’ ši-mart* – «Верили, что многие камни, которые находили в скалах могут излечить какую-нибудь болезнь» (XIII : 3); *de-zoldaanis halla deskriccyyooni ftit yew wes’ dettalyaata ta-dawn fil-kidba [...] li minna dijja slitna ši rċeuyuəč li andom š-ye’smu ma-l-ilbiəs* – «Де Солданис оставил их [обычаев] более или менее детальное описание в работе [лат. назв.], из которой мы уже приводили некоторые отрывки, касающиеся одежды» (XIII : 10). Возможны и бессоюзные придаточные определительные: *jewwa d-dyaar yiłpsu l-gezwiira tkuun kahla bil-fašši boyot* – «Дома [букв.: внутри домов] надеваю юбку, [которая] бывает голубая с белыми тесемками» (XIII: 8).

Придаточное с релятивизацией прямого дополнения вводится союзным словом *š-*¹⁷, если объект неодушевленный, и *lil miñ* (кого), если он -одушевленный: *insomma taaf š-andək taaməl* – «Вобщем, [ты] зна-

еши, что [ты] должен делать» (VII: 17); yiən nistiədən al-(birthday) tiiai lil miin iittit – «Я приглашаю на свой день рождения кого хочу» (инф.).

Ряд глагольных идиоматических оборотов современного М.я. с синтаксической точки зрения представляет собой базовый предикативный компонент сложноподчиненных предложений данного типа: abela yatiina š-nifmu li kiən em piika beyn in-niəs ta-birkirkaara u tan-nassaar dwar-il-prečedenga – «Абела дает нам понять, что между жителями Биркиркары и Нашшара был спор о превосходстве» (XIII : 5); il-(manager) olla spalleyh kemməš ſufteyh u fetah ideyh u taah bizzeyyət š-yifəm li ma-yaafš – «Менеджер поднял брови, скжал губы и развел руками и дал ему понять в достаточной мере, что он не знает» (VII: 41); issa niiju ad-drawwiət li andom š-ya'smu maz-zwiəč u mal-mewt – «Теперь перейдем к обычаям, касающимся брака и смерти» (букв.: которые у-них-есть что-они-разделяют с).

Придаточное изъяснительное вводится союзом li¹⁸: yiən izyət 'iit naħsəp li miin hara' il-katavru kelli l-iskoop li ahna ma-nkunuūš ništēu niddentifikawh – «Я все больше думаю, что тот, кто скел труп имел целью, чтобы мы не смогли опознать его» (VII: 66); 'at indunayt li kiən yithollok ši-hat bil-leyl fi-aal'a, zep? – «Ты когда-нибудь замечал, что ночью к тебе на поле кто-то ходит, Зеп?» (VII: 17); dwarf-in-nisəl tad-drawwiət maltiin čantar meša fu'-Abela u harəč bit-teoriya li hafna minnom uuma jeyyiin mil-griəgi – «По [вопросу] о происхождении мальтийских обычаяев Чантар пошел вслед за Абелой и разработал теорию о том, что многие из них идут от греков» (XIII : 16); janni l-biərah kiən ja feem li mariyya muš ha-tiiji – «Джанни еще вчера понял, что Мария не придет» (инф.).

Придаточное причины может вводиться союзами: aš, laliəš, aliəš (потому что), billi (раз), talli (оттого, что); talli jreyt wa'ayt – «Оттого, что побежал, упал» (82 : 111); billi m-andekš fluus, siəfər sena ohra – «Раз у тебя нет денег, поезжай заграницу еще на год» (там же); miskiin miin imiuut, aš ma uerjaaš uiiji – «Бедняга тот, кто умирает, потому что [он] больше не вернется»¹⁹ (77 : 37); diin il-profeċiyya sehhət, aš daan il-karatrū dahhak muš bis it-torok izda n-niəs fil-lvant u fl-ewroopa tuul iz-zminiyiət – «Это пророчество сбылось, потому что этот персонаж веселил не только турков, но и жителей Востока и Европы во все времена» (V: 1); u billi l-griəgi daamu ysaltnu hafna fuu'na, id-drawwiət taħħom ba'eu hayyiin al-zmien twiil v-diin il-għiira – «И, поскольку греки долгое время правили нами, их обычаи сохранились [букв.: остались живыми] на долгое время на этом острове» (XIII : 18).

Придаточное цели, вводимое союзами *biəš* (чтобы), *halli* (пусть, чтобы), сказуемое в придаточном предложении имеет форму имперфекта: *tarsi haaraš harsa leyn is-surjent u maar luura biəš ikelləm lil-zeppu* – «Тарси взглянул на сержанта и пошел назад, чтобы поговорить с Зеппу» (VII: 16); *bosta morda u ohrayn kiənu imorru io'oodu z-zurriə' biəš ibidlu l-arya u yegħeu yiəħdu saħħitom* – «Многие больные и другие [люди] ездили в аз-Зуррик, чтобы сменить обстановку и восстановить здоровье» (XIII: 5); *andu ya'di dmíiru l-ewwäl leyn il-familja halli ikuun karaači ya'di dmíiru leyn il-komunita* – «Он должен сначала выполнить свой долг перед семьей, чтобы быть в состоянии выполнить свой долг перед обществом» (X: 12).

Придаточное времени может вводиться союзами *meta*, *wa't li*, *šhiin* (когда), *wara li* (после того, как), *malli* (как только), *ek kiif* (как только)⁴⁰: *janna gawči kiənət iəda timla l-ilma min-biir meta dahlu fuu'a tarsi u shaabu* – «Жанна Гаучи набирала воду из колодца, когда к ней вошли Тарси с товарищами»; *malli raani harap* – «Как только он увидел меня, убежал» (82: 111); *šhiin teleu fl-aal'a l-ispettuur seyyah lil-zeppu* – «Когда поднялись на поле, инспектор позвал Зеппу» (VII: 11); *l-ispettuur dbissəm ek kiif haaraš leyn is-surjent* – «Инспектор улыбнулся, как только взглянул на сержанта» (там же); *meta kiən imuut ši-hat u yiji biəš iħħduuh, in-nisa 'raaba kiənu iduuru mal-meuyət u yibdeu yipku, yaytu u yisru...* – «Когда кто-либо умирал и за ним приходили, женщины-родственницы ходили вокруг покойника и начинали плакать, кричать и голосить...» (XIII: 10).

Для передачи одновременности событий используется особая конструкция, состоящая из местоимения – антецедентии подлежащего главного предложения, соединительного союза *u* и имперфекта/причастия (в случае глагола движения)⁴¹: *ii u-diəħħla yeu ii u-hiərja 'at ma tayt kaas tahha* – «Когда она входила, ни разу [досл.: никогда] не обратил на нее внимания?» (VII: 35); *malayr-malayr nizəl arkupteyh u dbassa, uwwa w-imis il-art 'aal: yaa alla, ahfirli* – «Быстро-быстро он опустился на колени, наклонился, и, касаясь, земли, сказал: ‘О боже! Прости меня’» (V: 25).

Придаточное места вводится союзом *feyn* (где): *tarsi ba'a seyuər drit leyn l-uffiċċu tieu feyn saap lis-sotto-spettuuri robbi yistenniəħ hdeyn il-biəp* – «Тарси пошел дальше прямо по направлению к своему кабинету, где нашел младшего инспектора Робби, ожидавшего его возле двери» (VII: 6).

Придаточное образа действия вводится союзом *kiif* (как): *kiif iddō'li*

nisfinlək – «Как ты мне сыграешь, [так] я тебе и станцую»²² (77: 46); il-fuuuri fil-jniən amlu riħha, kif deyyəm kiənu yamlu fi-tfulliiti – «Цветы в саду пахли так, как они всегда пахли в моем детстве» (инф.).

Придаточное меры/степени может быть оформлено: I) конструкцией, состоящей из местоименного наречия tant (столько, настолько), входящего в состав главного предложения, в паре с относительным местоимением illi, выступающим в функции союза: juzeppi tant intiləf fid-diskors illi nesa aliəš kiən jíə – «Джузеппи настолько увлекся рассказом, что забыл, для чего он пришел» (инф.); il-jaara tant hadita p-sorpriiza illi fa”at ideya u aaytət: madonna santisma – «Соседка так удивилась, что всплеснула руками и вскрикнула: ‘Пресвятая Богородица!’» (инф.); fil-jniən tant kiən em kwit li stayt tisma labra ta’ā – «В саду была такая тишина, что можно было услышать, как падает иголка (идиоматический оборот)» (инф.).

2) союзным словом da’skem (столько, сколько): uwwa hela hiin fu’-id-diskors da’skem kiən ippuyaana – «Он потратил на свое выступление (столько) времени, сколько планировал» (инф.);

3) конструкцией, состоящей из двух местоименных наречий: da’sek (настолько) – в составе главного предложения, da’skem (на сколько) в составе придаточного: fir-realtaa muš deyyəm tista taaməl ek da’sek hafiif da’skem tahsap – «На самом деле, это не так легко сделать, как ты думаешь» (инф.);

4) конструкцией, состоящей из местоименного наречия da’sek (настолько) и союза biəš (чтобы): uwwa muwiəš da’sek bahnaan biəš ma-yifimš daan – «Он не так глуп, чтобы этого не понять» (инф.).

Придаточное сравнительное вводится сложным союзом phal-(li)-kiəku (как будто): fil-kaamra wa’ət il-kesha phal-li -kiəku ši-hat fetah it-tiə’ā – «В комнате стало холодно [букв.: настал холод], как будто кто-то открыл окно» (инф.); meta meša beda yišengəl phal-li-kiəku kiən fu’-vapuur u muš miəši fu’-l-art – «Он пошел, шатаясь, как будто бы он шел по [палубе] корабля, а не по земле, [букв.: когда он пошел, то начал шататься, как будто он был на корабле, а не шел по земле]» (инф.); uwwa tteajissha phal-li-kiəku sema dwar-daan l-ewwəl darba – «Он отреагировал так, как будто слышал об этом впервые» (инф.).

Придаточное уступки вводится союзом alkem (хотя): alkem tarsi kiən mizzewwəč ’at ma-kellu tfaal – «Хотя Тарси и был женат, детей у него никогда не было» (VII: 63); alkem hat ma wejja v-daan l-inčident parti gbiira mil-amaara ta-diin id-daar inhar’ət totalment –

«Хотя никто не пострадал в этом инциденте, значительная часть мебели в этом доме полностью сгорела» (XI : 20).

Придаточное условное вводится союзами *yek* (если), *la* – (раз): *iš-šemš yek ma tkuunš imdorri fiya te'irdək* – «Солнце, если ты не привык к нему, – вредит (букв.: разрушает тебя)» (VII: 74); *la m-iňš mari vella ma-naafš miin tista tkuun* – «Раз это не Мэри Велла, то я не знаю, кто это может быть» (VII: 74).

В отличие от придаточного с союзом *yek*, выражающего потенциально возможное условие, придаточное, вводимое союзом *la*, указывает на осуществившийся/осуществляющийся факт, из которого вытекает истинность суждения, содержащегося в главном предложении: *la darba ma-jiěš, ma nahsipš li kollos maarlu sewwa* – «Раз он ни разу не приходил, не думаю, что у него все получилось как надо (хорошо)» (инф.).

Придаточное ирреального условия вводится союзом *kięku/li kięku* (если бы), сказуемое обычно следует в форме перфекта, сказуемое главного предложения выступает в форме условного наклонения (см. 2.3.5): *kięku ma kontš int kont inayd-lék ši-haaja* – «Если ты это был не ты, я бы тебе кое-что сказал» (VII: 70); *kięku kont tal-fluus kont nibni sptaar* – «Если бы я был богат, я бы построил больницу» (инф.); *kięku ešt fir-russya aašar sniin, kont nitkelləm russu perfet* – «Если бы я прожил в России 10 лет, то я бы говорил по-русски прекрасно» (инф.).

Придаточное косвенного вопроса вводится союзом *yek* (если), при этом сказуемое придаточного предложения оформляется постпозитивным вопросительным формативом *-š* как и в самостоятельном общем вопросе (см. 2.5.3): *il-puliciya riədu ikuunu yaafu: lewwəl yek tfayla ta-diin id-deskrickyooni kinitš tinsaap nīsa min šidaar* – «Полиция хотела знать: во-первых – не считалась ли девушка, соответствующая данному описанию, пропавшей из какого-либо дома» (VII: 24); *ma-naafš yek uwwa kięnš maalta 'abəl* – «Не знаю, был ли он раньше на Мальте» (инф.).

¹ Отмеченное Юшмановым (см. 7) отсутствие в фонологической системе МЯ т.н. “перескока” (*umsprung, sursaut*) – CVCVC → CCVC – характерного для АД Магриба.

² В статье применена несколько упрощенная система транскрипции; грамма *ħ* в этой статье передает фонему /ħ/, читателям, знакомым с арабс-

ких материалом, следует обратить внимание на то, что в М.я. отсутствуют фонемы /l/ /ɿ/, а также эмфатические согласные.

³ Наличие развитой системы аналитических глагольных форм, в контексте которой и бессвязочные сказуемые можно рассматривать как формы с нулевой глагольной связкой, аналогичные с точки зрения видовременной локализации имперфекту глагола, – придает глагольный характер любому сказуемому. Поэтому под глагольным мы подразумеваем предложение, сказуемое которого содержит глагольную форму в качестве основного знаменательного компонента.

⁴ – переносе в начало сообщения.

⁵ Оборот очевидно калькуирует английские come to see/ come to know/ come to understand, etc.

⁶ Здесь и далее вкрапления английского текста, полностью подчиняющиеся фонологическим законам английского языка, оставлены в английской орфографии. Данные вкрапления выполняют единственное требование мальтийской грамматики – принимают или не принимают artikel на левом стыке.

⁷ Предложения, группа главных членов которых представлена одним членом, выражющим действие – событие, не имеющее субъекта, с семантической точки зрения они представляют собой эвенции (см. II : 178)

⁸ Глагольные предложения, семантика которых предполагает наличие субъекта действия, но подлежащее не восстанавливается без нарушения структуры предложения – т.е. в позиции подлежащего находится т.н. синтаксический ноль (11: 306, 309).

⁹ Предложения, в которых сказуемое выражено именной частью речи. К ним относятся экзистенциальные, эквативные, атрибутивные, локативные и посессивные предложения.

¹⁰ Это можно объяснить необходимостью формального противопоставления локативных предложений эквативным (при отсутствии предлога они приобрели бы одинаковую структуру: имя неодуш. – нулевая связка – имя неодушевленное).

¹¹ ki  n (он был) +lu (ему) – kaana lahu АЛЯ; ‘indahu АЛЯ; iku  n (он есть) + lu (ему) – u  kushu lahu АЛЯ – соответственно.

¹² Данный пример интересен с точки зрения типологической классификации языков sein и haben как пример эволюции от первых (АЛЯ, АД) к последним (модель языков, с которыми М.я. контактировал на протяжении нескольких столетий).

¹³ – аналог рус. «и, а».

¹⁴ Например, в языке прессы.

¹⁵ Данный пример показывает, что определение статуса предложения как главного, придаточного или равноправного не возможно на основе одной лишь структурной схемы, но требует учета семантики. В данном случае ситуация описывается как единое событие, поэтому временные взаи-

моотношения между её компонентами иррелевантны, и выражающая подобные отношения структура десемантизируется, выражаясь в сочинительную (ср. тезис Вардуля о семантической коррекции в 11 : 63).

¹⁶ Ср. взаимоотношения между русскими союзами “а” и “но” в 73.

¹⁷ – омонимичным вопросительному местоимению «что?».

¹⁸ – омонимичным относительному местоимению. Омонимия этих лексем калькуирует итальянскую, где в аналогичных двух функциях выступает лексема *che*.

¹⁹ Мальтийская пословица.

²⁰ Последние два союза используются в придаточном, передающем событие, непосредственно предшествовавшее событию в главном предложении.

²¹ Аналогичный оборот (именуемый *haal*) есть в АЛЯ и АД, где порядок следования местоимения и союза обратный М.я.

²² Мальтийская пословица.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алисова Т.Б., Муравьева Г.Д., Черданцева Т.З. Итальянский язык. Грамматический очерк. М. (МГУ) 1982.
2. Богомолов А.В. Мальтийский язык. Фонология. Морфология. Синтаксис. Дисс. канд. фил. наук. Москва 1992.
3. Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики. – М.: Наука, 1977.
4. Завадовский Ю.Н. Арабские диалекты Магриба. М. 1962.
5. Крымский А.Е. Мальтийское наречие // Семитские языки и народы. Часть III.- М., 1909-1912. С. 449-454.
6. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. Пер. с нем. А.А.Ходовича. – М., 1960.
7. Юшманов Н.В. Арабский язык латинскими буквами // Культура и письменность Востока. 1930, №6, С. 72-88.
8. Янко Т.Е. Еще раз о союзах *а* и *но* // Логический анализ языкаю Вып. 3: Противоречивость и анамальность текста. М. наука. 1990. С. 246-258.
9. Aquilina J. Maltese Linguistic Surveys. Malta. 1976.
10. Aquilina J. A comparative dictionary of Maltese proverbs. Malta. 1972.
11. Aquilina J. The Structure of Maltese. Malta. 1959. Malta. 1973.
12. Aquilina J. Maltese (Teach Yourself Books). Malta. 1987.
13. Aquilina J. Papers in Maltese Linguistics. Valletta. Malta. 1961.
14. Blanc H. Communal dialect of Baghdad. Harvard. Mass. 1964.
15. Borg Alex. The segmental phonemes of Maltese // Linguistics. #109, 1973, pp. 5-12.

16. Borg Alex. Historical aspects of auxiliary vowels in Maltese // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Wien. 70. 1978. pp. 15-34.
17. Borg Alex. Maltese Studies: A Historical and Comparative Phonology and Morphology of Maltese. – Jerusalem: Orient Publishings. 1978.
18. Borg Albert J. A study of aspect in Maltese. Malta: Karoma. 1981.
19. Colin G.S. Mots Berberes dans le dialecte Arabe de Malte. In Memorial Andre Basset. Paris. 1957.
20. Colin G.S. Emprunts grecs et turcs dans le dialecte arabe de Malta. // Melanges Marcel Cohen. Etudes de linguistique, Ethnographie et Sciences. The Hague. 1970. pp. 229-231.
21. Cowan W. Review of ‘The Structure of Maltese’ by J.Aquilina // Language 36: 1 (1960), pp. 179-184.
22. Cowan W. Rules for Segholization in Maltese // Actes de premier congrès d’étude des cultures méditerranéennes d’influence arabo-berbère. Algiers. 1973. pp. 75-82.
23. Czapkiewicz A. The Verb in Modern Arabic Dialects as an Exponent of the Development Processes Occuring in them. Wrocław. Warszawa. Krakow. 1974.
24. Fenech Ed. Contemporary Journalistic Maltese. An Analytical and Comparative Study. Leiden. Brill. 1978.
25. Gregersen Edgar A. The Glottochronological Performance of African Languages // Cahier de Linguistique du Lovain. T. 3,5-6. Lovain. 1975-1976.
26. Harrell. A Short Reference grammar of Moroccan Arabic. Washington. 1962.
27. Krier F. Le maltais au contact de l’italien. Hamburg. 1976.
28. Kipp Sandra. Maltese language maintenance in Australia (based on the 1996 census) – www.maltamigration.com
29. Sciriha Lydia. Id-djalet tal-Kottonera: Analizi sociolinguistica. Ktieb il-Kottonera (ed. F. Fabri). Malta 1997. pp. 131-168.
30. Sciriha Lydia and Vassallo Mario. Images of Social Class Through Language in Malta. Journal Plurilingualism: des îles et des langues in ed. M. Karyolemou. Paris 1998. pp. 171-199
31. Sciriha Lydia and Vassallo Mario. Malta – a linguistic landscape. Malta. Caxton Printshop. 2001.
32. De Soldanis, G.F. Agius. Nuova Scuola di Grammatica per agevolmente apprendere la lingua Punica-Maltese. Roma. 1750.
33. De Soldanis. Damma tal-Kliem Kartaginis msiccered fel fom tal Maltin u Għaucin. 1750 (Royal Malta Library).

34. Stumme H. Maltesische Marchen, Gedichte und Ratsel in deutscher Übersetzung. Leipzig. 1904. (повторное изд. – Leipzig 1968).
35. Stumme H. Maltesische Studien. Eine Sammlung prosaischer und poetischer Text in maltesischer Sprache nebst Erläuterungen. Leipzig. 1904 (повторное изд. – Leipzig 1968).
36. Tagħrif fuq il-kitba Maltija, xogħol mahrug mill-Għaqda tal-Kittieba tal-Malti. Malta. 1924.
37. Vassalli M.A. Mylsen Phoenico-Punicum sive Grammatica Melitensis. Romae. 1791.
38. Wettinger G. Looking back to ‘the Cantilena’ of Peter Caxaro. // Journal of Maltese Studies #12. 1978. pp. 102-103.
39. Wettinger G. Arabo-Berber influence in Malta: onomastic evidence. // Actes du Congrès des Etudes Maghrébinnes (ACECM), Algiers, 1979. pp. 484-495.

Словари

40. Aquilina J. Maltese English Dictionary. 2 volumes. Malta 1987.
41. Falzon G.B. Dizionario Maltese – Italiano – Inglese. Malta. 1845 (2nd ed. 1882).
42. Kaptan Pawlu Bugeja. Kelmet il-Malti. Dizzjunarju Malti-Ingliz-Malti. Valetta.
43. Vassalli M.A. Vocabolario Maltese recato nelle lingue latina e italiana. Al quale vicne premesso un ragionato Discorso, e dopo il Supplemento si aggiungono un Appendice etimologica e comparativa, e due Indici Latino l’uno e l’altro Italiano. Romae. MDCCXCVI.

Источники

- I. Il-Budget 1983, Suppliment ‘il-Gzejjer’. (16 p.).
- II. Brother Henry F.S.C. Qwiel maltin. Gabra ta’ 1600 proverbju. Malta 1980.
- III. Il-Hsieb. Vol. 8, #12, Malta. 1985.
- IV. L-Orizzont. Gurnal independenti ta’ kuljum. 16.12.1985.
- V. Il-Praspar ta; Nasr id-Din Hoga. Malta. 1964 (55 p.).
- VI. Cassar Pulicino G. Il-Benneja tal-Folklore Malti. Malta. 1964 (98 p.).
- VII. Xuereb P. Il-Kaz ta’ tafjla mahruqa. Valletta. 1981 (120 p.).
- VIII. Xuereb P. Qtıl f’San Pawl il-Bahar. Malta. 1985 (131 p.).
- IX. In-Nazzjon Tagħna. 22.02.1990.
- X. Il-Mument. 25.06.1990.
- XI. L-Orizzont. 21.02.1990.
- XII. L-Orizzont. 26.02.1990
- XIII. Il-Bennejja tal-Folklore Malti. Malta. 1974. (124 p.)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНДУСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ СИМВОЛІВ У ПРИДВОРНІЙ ПОЕЗІЇ МОГОЛЬСЬКИХ ІМПЕРАТОРІВ

Ю.В. Ботвінкін

XVI-XVIII століття в історії Індії, період розквіту і занепаду славнозвісної Могольської імперії, – це підсумкова споха повноцінного мусульманського панування в країні, і культурні здобутки цього періоду дають нам найбільш сформовані і витончені зразки індо-мусульманського культурного синтезу в Індії. Розглядаючи наслідки цього культурного взаємовпливу на прикладі поетичної спадщини цієї епохи, ми можемо простежити певний компроміс між одвічними атрибутами індійської духовності, що походять з індуської міфології, і духовно-естетичними потребами мусульманських правителів. Цей компроміс проявився у створенні оригінальної поезії, що з однієї сторони відображала релігійний світогляд індусів а з іншої – була настільки искривленою в своєму релігійно-філософському навантаженні і зосередженою на чистому естетизмі, що з легкістю сприймалась мусульманами. Це унікальне явище стало символом своєрідного примиренням двох пануючих у країні релігій, а тому вчені світу приділяють чимало уваги саме поезії даного періоду в історії Індії.

Найбільший внесок в науковий розгляд цього явища внесли передусім індійські вчені. Даній темі присвятили свої праці такі відомі історики і літературознавці як Шамбгунатх Пандей, Хемрадж Міна, Міра Кханна, Нагендра та інші.

На жаль, в Україні досі не проводилися дослідження даної теми. В Україні, де проживають люди багатьох культур і релігій, питання міжрелігійної толерантності та культурного обміну є надзвичайно актуальним, а поезія, створена при дворах могольських імператорів поетами-індусами, може стати історичним прикладом не лише для мирного співіснування різних культур і релігій, а й для їх взаємозагачення.

Могольські імператори славилися своїм естетичним смаком і любов'ю до поезії [Алаев 2003, 229]. Відомі поети цього часу належали передусім до придворних поетів цих імператорів та підданих їм індійських царів. Уся їхня творчість була скерована на те,

щоб задовольнити естетичні потреби правителів, а саме: підняти їхній емоційний настрій і продемонструвати якомога вищу майстерність словесного вияву людських почуттів. Поезії належало викликати в імператора і знаті благородні пориви та глибоке почуття і тонке розуміння прекрасного. Особливо цінувалися краса слова і влучність вислову, лаконізм поетичної тези і барвиста обрізаність: усі ці якості, вважалося, є безперечними ознаками поетичного обдарування. Поети вишукували епітети й метафори, щоб навіть нехитрі за змістом твори – завдяки вищуканій формі - могли втішати слух імператора. Саме тому в поезії цієї епохи найчастіше переважну увагу надавали формі, а не змісту. Звідси пішла й назва поетичної традиції – *rīti* – “звичай”, “правило”, “манера”, “спосіб”. Тобто, уся поезія складалася у певному стилі за певними правилами. Поезія *rīti* – придворна поезія, поезія розкоші й насолоди, поезія сп’яніння від краси й повноти життя, поезія, що вибрала в себе благородство, героїзм і закоханість людської душі, виражені в якомога красивіших словесних формах.

Основним почуттям, притаманним поезії епохи *Rīti*, вважається *шрінгар бгао* – чуттєва любов, еротичність. Це почуття відрізняється від притаманного поезії Крішна-*бгакті* почуття *мадгур’я бгао* тим, що в *шрінгар* бгао об’єктом чуттєвої прив’язаності виступає не втілене в людській подобі божество, а ординарна людина. Кохання в поезії *rīti* прочитується не в символічному, а в прямому своєму значенні [Pandey 1978, 24]. Тобто, переважна частина поезії *rīti* - це звичайна інтимна лірика, прикметна особливою вищуканістю у способах вираження. Могольські правителі, що сповідували іслам, нітрохи не переймалися ідеями індуїзму, однією з яких була ідея відданої любові до Божества - *бгакті*. Натомість вони прагнули знайти відраду для душі в барвистій, велемовній інтимній ліриці, не перенизаний духовною символікою. Поставши на місці поезії *мадгур’я* Крішна-*бгакті*, придворна поезія *шрінгар* успадкувала і образи Крішни, Радги і пастушок гопі. Але в поезії *шрінгар* ці образи найчастіше виявлялися просто земними, Крішна поставав звичайним героєм-коханцем.

Чінгамані (1600-1685), один із перших поетів *rīti*, належить до тих майстрів стилю *шрінгар*, які не домішували до своїх творів жодних високодуховних мотивів. Його поезія – звичайна інтимна лірика, де увага в основному зосереджена на психологічному аспекті кохання:

*Avlokani me palkay na lage
 Palkau avloki bina lalkay
 Pati ke paripurn prem pagi
 Man aur subhao lagay na lakay
 Tiy ki bihansauhi bilokani me
 Mani anand akhiya yo jhalakay
 Rasvant kavittan ko ras jyo
 Akharan ke upar hvay chalakay [5; С. 228]*

У спогляданні не зімкнуть повіки,
 Однак в очах немає хіті, милування лиши,
 В коханні щирому до чоловіка -
 Йі весь розум, вся душа, нема емоцій лиши.
 Немає сміху на вустах, та сяють очі,
 Це сяйво неземного щастя.
 Поезія й чуттєвість переповнюють ії*.

Творчість Чінтамані належить до особливих у тому плані, що його інтимна лірика вирвалася з традиції зосередження на ідеалізованих взаєминах Крішни й Радги і зробила своїм ліричним героєм звичайну людину. З творчості Чінтамані починається "вільна" інтимна лірика, що не має ніяких ознак канонічності і нічим не пов'язана з релігією та міфологією, та інтимна лірика, яка є більш зрозумілою і звичною для західного читача. Але від цього поезія Чінтамані не втрачає питомих рис, характерних саме для індійської поезії.

Інший відомий поет епохи *Pimi* Дев (1673-1773) також писав переважно в стилі *шрінгар*, і в зображеному в його творах коханню притаманний мирський характер. Але, знову ж, його поезія відбиває не лише тілесний бік людської чуттєвості, але й психологічний і душевний. З думкою про Дева Хемрадж Міна зазначає: "Цей поет змальовує кохання прекрасно. Він звертає увагу читача і на тілесний аспект взаємин героїв, і на стан їхньої душі, причому вирішальним у цьому зображення є останнє. В зображеному Девом коханні наявна та глибина, що не притаманна поетам епохи *Pimi*" [Менна, Khanna 1983, 165]. В поезії Дева фігурують різні стани душі героїв – щастя від чуттєвої насолоди в коханні, тугу в розлуці, мрії про зустріч і здійснення цих мрій. Ліричними героями у віршах Дева найчастіше виступають знову-таки Крішна й Радга:

*Тут і далі переклад автора

*Bansuri suni dekhan dauri cali
 Jumna jal ke mis begi tabay
 Kavi deo sakhi ke sankocan son
 Kari uth su ausar ko bitabay
 Brisvabhan kumari murari ki or
 Bilocan koran sau citabay
 Calibe ko gharai na karai man nek
 Gharai phiri pheri bhare ritavai
 Radhika kanha ko dharayn tab
 Kanha havay radhikake gun gavay
 Tyo ansuvan barasay darasane ko
 Pati likhay likhi radhikay dhyavay
 Apu me apun hi urajhai
 Surajhai birujhai samujhai samujhavai [15; C. 104]*

Сопілку вчувши лих, на зустріч з ним побігла.

Сказавши всім, що йде набрати води,

І подругам соромиться зізнатись,

Що прагне кохну мити із ним зустрітись,

Вона, коли він поруч, і сама не помічає,

Як погляду не може відірвати від нього,

Перейнята одним лише бажанням:

Лишитися з коханим наодинці.

Чекас Радга Крішну потай,

І він вітає і оспівус її красу.

Якщо доводиться йому кудись від'їхати,

У неї слізози завжди на очах,

Листи кохання шле печальна Радга,

І, відповідь отримавши, той лист

Так ніжно тулить до грудей,

Ніяк собі спокою не знайде,

Цей стан її хвилює й тішить,

Вона і плакать ладна, і сміятись.

У тих, хто обізнаний з поезією мадгур 'я Крішна-бгакті слушно може виникнути питання, чому традиція відносить Дева до співців мирського кохання, - адже наведені приклади його творчості за змістом нічим не відрізняються від подібних мотивів у творчості загальновизнаних бгактів Крішни. Але, при уважнішому прочитуванні у твір, помічаємо доволі виразну річ: у Крішни

й Радги Дева – відтворено красиву земну ідилію, посередництвом якої автор не прагне вселити у читача намір: вдатися до глибоких роздумів про пошуки сенсу життя чи значення божественного. Крішна й Радга тут – звичайні герої інтимної лірики. Нас, європейських читачів, може ввести в оману те, що Дев, здебільшого, описує красу Кріпни і палку закоханості Радги, немов ототожнюючи власну душу з останньою, що характерно для *благктів* Крішни [Nagendra 1994, 143]. Здавалося б, якщо автор – чоловік, який творить інтимну лірику, то йому більше б лично оспіувати красу і чарівність Радги, змальовуючи шаленство закоханого Крішни, а не навпаки. Але в індійській культурі у сімейних стосунках завжди чільне місце займала відданість жінки чоловікові [Индийская жена 1996, 28]. Отже, якщо індійські літературознавці відносять Деву до поетів *шрінгар*, то його схожі на *благкті* мотиви можна пояснити цією особливістю менталітету індійського народу в сприйнятті кохання.

Краса форми та емоційно забарвлений вияв почуттів, зокрема кохання, – основні риси поезії Деви.

Поета епохи *Pimi* Дганананда (1689–1739) часто називають “усобленням інтимної лірики”. Його вірші надзвичайно ніжні й мрійливо-романтичні. Міра Кханна характеризує Дганананда так: “Кохання в поезії Дганананда напрочуд ніжне, чутливе й піднесене. Увага поста зосереджується на розгляді внутрішньої природи речей, а не на змалюванні зовнішніх проявів. Навіть при змалюванні зовнішньої краси герой головне для поета не сама краса, а те враження, яке вона спровокає на оточуючих” [Месна, Khanna 1983, 181].

Ніжна ліричність Дганананда виразно виявляє стиль поета, – особливо там, де він, як і багато поетів гінді, вдається до зображення стану закоханих сердець у розлуці, яка немовби стимулює їхні почуття:

*Hin bhaen jal min achin
Kaha kachu me akulani samanai
Nir samehi kon laya kalanr niras hvay
Kayar tyagat pranay
Priti ki riti su kyan samajhay
Jar mit ke pani paray ko pramanay
Ya man ki ju dasa dhananand
Jiv ki jivni jan hi janay [15; c. 110]*

Як риба гине, вийнята з води,
 Так знемагає їй тужить той,
 Кого з коханим доля розлучила.
 Й загинуть може він, як серце болю не здолас.
 Чому ж так мучить часом нас ця суть кохання,
 Коли самотні ми - мов риба без води?
 Чому кохасмо найдужче у розлуці?
 Чи може те, що зараз відчуваю, -
 Закон життя, яке, єдине, здатне
 Збагнути тонкощі усі душі людини.

Інші рядки Дганананда лунають як звертання до усіх закоханих в розлуці залишатися навіки відданими своїм коханим:

*Dhananand pyare sujan sunau
 Jih bhattanī hau dukh sul sahau
 Nahi avani qydhī na ravari as
 Ite pai ek si bat cahau
 Yah dekhi akaran meri dasa
 Kaunu bujhay tau utar kaun kahau
 Jiya neku bicari ke dehu bataya haha piya
 Duri tayn paya gahau [15; C. 119]*

Послухай, любий друге Дганананда!
 Терпіти варто всі нещастя ѹ болі
 Заради тих, хто серцю дорогий,
 Кого чекаємо, хоч знаємо: не прийде,
 Хто суттю є думок всіх наших і бажань.
 Що є причиною такого стану серця?
 Хто спрагу його здатен втамувати
 І дати відповідь на всі питання наші?
 Лиши той, заради кого ми нещасні,
 Лиши той, кому ми віддали усе,
 Лиши той, хто так від нас далеко зараз...

Популярний при дворах могольських правителів поетичний стиль *шрінгар* виник саме на основі поезії *мадгур'я* Крішна-Бгакті. Хемрадж Міна стверджує: “В епоху літератури *rīti*, що настала відразу після епохи *Бгакті*, поезія увібрала в себе основну ідею поезії *Бгакті* – верховенство любові. Відтворена в поезії відданих Крішни чуттєва прив’язаність сповнена глибокого символічного

значення, – її слід розуміти тільки як любов духовну. Навіть еротичні сцени в поезії *блакті* мають високодуховний зміст. Водночас, кохання, оспіване поетами епохи *Pimi*, – це кохання земне, що виникає між простими мирянами. Така тематична зміна в поетичному напрямку творчості зумовлена зміною самої епохи” [Meena, Khanna 1983, 164].

Така трансформація індуських релігійних символів в придворній поезії мусульманських царів зовсім не означала втрати індусами свого високого рівня духовності, вона лише вкотре продемонструвала гнучкість і толерантність індуської релігійної думки, її здатність адаптуватися в різних умовах існування не втрачаючи свого обличчя. Так, поезія *шрінгар* сприймалася мусульманами як звичайна інтимна лірика без релігійного змісту. Але чи так вона сприймалася індуськими шанувальниками поезії? Чи присутня була у свідомості індуських шукачів істини та межа між *блакті* і *pimi*, про яку говорять дослідники? Адже сприймати і розуміти поезію кожен може по-своєму. Інша річ, що індуські *блакти* не наважувались відкрито надавати поезії *шрінгар* ще й духовного змісту. Така хитрість була для них єдиним способом зберегти свою релігійну символіку в атмосфері релігійної дискримінації з боку мусульман. Те, що після всіх століть культурного поневолення в Індії досі живе традиція оспіувати в поезії кохання як мирське, так і духовне, свідчить про те, що насправді літературна традиція Індії ніколи не знала чіткого поділу поезії на *блакті* і *pimi*, а інтимна лірика завжди сприймалася як відображення божественної суті людини.

ЛІТЕРАТУРА

Meena H., Khanna M. Hindi kavya sangrah. Agra, 83.

Dr. Nagendra. Hindi sahitya ka itihas. Dilli, 1994.

Pandey S. Hindi kavya sangrah. Agra, 1978.

Subramanian V.K. Sacred Songs of India. Delhi, 1996.

Алаев Л.Б. Средневековая Индия. Санкт-Петербург, 2003.

Индийская жена. Исследования, эссе под ред. И. Глушиковой. Москва, 1996.

История Индии в средние века. Москва, 1968.

Неру Джавахарлал. Открытие Индии. Т.1. Москва, 1989.

Нет жизни без Кришны. Из средневековой индийской поэзии. Москва, 1992.

ЛИСТИ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО ДО ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

О.Д. Василюк

Епістолярний спадок А. Кримського стверджує, що на початку своєї літературної та наукової творчості він з-поміж галичан найчастіше листувався з І. Франком, М. Павликом, В. Левицьким, Ом. Огіновським. Також активно обмінювався письмовими посланнями з Володимиром Михайловичем Гнатюком (1871–1926) – знаним фольклористом і етнографом, який у своїх працях торкався й тем з історії української літератури та рідної мови. Займався також громадською роботою: з 1898 р. – секретар Наукового товариства імені Т. Шевченка – НТШ, один з редакторів журналу “Літературно-Науковий Вістник” – “ЛНВ” і один з організаторів та редакторів “Українсько-руської видавничої спілки”.

Вже у листі (12/24 грудня 1897 р.) з Бейрута, де перебував (1896–1898) в науковому відрядженні, Кримський повідомляв Гнатюка, що передавав поштою 25 франків, які одержав з Москви за “одну літературну роботу”, і просив прислати збірку Франка “Мій ізмарагд”, решту – взяти на видання альманаху, тобто, на книгу “Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності”, яка з’явилася друком у Львові 1898 р. Якщо одержить ще гонорар, то пообіцяв також передати на проведення названих урочин. Був стурбований, що для тієї доброї справи надійшло мало коштів. Причину вбачав не тільки в українській ментальності, але й у боязні тих, хто готовий зробити внесок і за що зазнати утисків з боку влади. Оскільки був переконаний, що видатного українця повсюди шанують, то пропонував звернутися до українських патріотів у тодішній Росії. Радив передовсім удатися до чернігівців, зосібно, до Б. Грінченка, бо мав надію, що вони “найкраще візьмуться за це діло”. До речі, йому особисто уже написав...

Даний лист вкотре засвідчує, що молодий Кримський не стояв осторонь подій, що відбувалися в Україні – на увазі маються і його міркування стосовно повільного збирання коштів на встановлення у Полтаві пам’ятника І. Котляревському. Отже, він конкретно до-

водив свою повагу до діячів української літератури, культури та свій український патріотизм навіть у період, коли дуже далеко знаходився від рідної землі. Й думав, хто міг би і поза межами Галичини посприяти коштами проведенню Франкового ювілєю (листопад 1898 року). Називає імена авторитетних київських учених В. Антоновича і П. Житецького, які впливові у широких колах громадськості, мецената з Таврії Є. Чикаленка, котрий “до письменства українського дуже прихильний” [Кримський 1973, 297].

Автор листа запевняв адресата, що в кінці липня наступного року подасть своє дослідження про життя і творчість Франка. Водночас завважив, що оскільки в Галичині ніколи не проживав, то не може мати повного “знаття” про громадську, політичну діяльність ювіляра, до цієї теми торкнеться “загальним поглядом”. На його переконання, про неї може докладно розповісти тільки галичанин.

Ще зазначив, що, за наявними в нього відомостями, галицький ювілейний комітет збирається видати бібліографічний покажчик усіх Франкових творів. Тому дуже просив: одразу, як тільки з’явиться друком, надіслати йому, бо конче знадобиться в роботі над означенюю розвідкою.

Це прохання повторив у листі (27 червня 1898 р.) вже із Звенигородки. Зупинився і на питанні придбання “фільварочка” (садиби) для Франка. Звернув увагу на те, що, як дізнався в Одесі від М. Комара (українського бібліографа, етнографа, лексикографа М. Комарова – *O.B.*), туди за сприянням у цій справі ніхто з ювілейного комітету не удавався. В листі Кримський наголошував, що там, у Причорномор’ї, є “багатенькі українські патріоти”, котрі, як сподівається, не відмовили б коштами допомогти [Кримський 1973, 315].

Про покажчик Франкових творів Кримський згадав і в наступному листі (30 липня 1898 р.) до Гнатюка. За його словами, стаття загалом написана. Для остаточного її завершення вкрай потрібен отой покажчик. Разом з тим просив уточнити окремі факти із життя та творчості ювіляра. Водночас виклав план своєї розвідки, зокрема, в ній передбачив і такі розділи, як “Парубочні писання”, “Франко – учений”. Також сповіщав про можливий обсяг даного дослідження, тому хотів би знати, який бажано [Кримський 1973, 321].

Та відбулося все не так. З причини хвороби очей три тижні не міг ні писати, ні читати (лист 31 липня 1898 р.). Й усе-таки запевняв, що постарається прислати рукопис “якнайшвидше” [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2275, арк. 141].

В одному з листів (24 серпня за ст. ст. 1899 р.) Кримський наводить низку серйозних фактів, через які не зміг остаточно опрацювати розвідку про Франка. Хоча б: тогорічною весною в Петербурзі неодмінно слід було скласти два магістерські іспити. Влітку працював над дослідженням “Филология и погодинская гипотеза”, в якій гостро полемізував із О. Соболевським стосовно його хибних поглядів на історію української мови. Треба було трудитися і над магістерською дисертациєю. А оскільки в Лазаревському інституті східних мов він ще рік перебуватиме на посаді суплента, тобто, викладача-практиканта, внаслідок чого – низька зарплата, то є необхідність задля гонорару готовувати статті для “Энциклопедического Словаря” Брокгауза і Ефрона. У перші дні вересня обов’язково повинен екзаменувати тих студентів, які весною не складали іспитів. І лише після того сподівається взятися за дослідження про І. Франка. Звісно, якщо з “ЭС” на нього “не дуже... налягатимуть із статтею “Семитские языки”.

З такою чіткою пунктуацією Кримський виклав обсяг особистої зайнятості, аби адресат пересвідчився, що він не з “недбалства” спізнюються “із своїми обіцянками”. Нарікає на те, що працює невпинно, а часу для всієї роботи ніяк “не стає”. А ще в Лазаревському інституті східних мов навантажують його всякими заняттями з викладачами – вихідцями із арабських країн, від чого “втекти не сила моя” [Кримський 1973, 341].

Таким чином, Кримський підводить до усвідомленого висновку: отже, “для писання про рідну мову в “Київській старині” або рідною мовою мені зостається тільки вкрасти в себе одну-другу годину, які я мав би проходитись на чистім повітрі. Я так і роблю, доки серце не розболиться”. Та його не полішала мрія про кращі умови буття в майбутньому: “Звісне діло, що з часом це все одміниться, і в мене буде змога чимало працювати на рідній ниві, але тепер – зле мені. І навряд чи буде справедливо сердитись на мене за мою повільність” [Кримський 1973, 342].

Вельми схвально відгукнувся Кримський про перші книжки, котрі побачили світ в “Українсько-руській видавничій спілці”. Й тут, безсумнівно, читач цього листа відзначить, що Кримський досить уважно стежив за галицькими виданнями. Одна з численних деталей – автор листа (24 серпня за ст. ст. 1899 р.) принципово бажав з’ясувати, порівнявши дві публікації одного твору: чому “повістку” Ольги Кобилянської (до речі, того року з’явилася дру-

ком у названому видавництві її книжка “Покора”), “вкорочено”, бо ж у “ЛНВ” “друкувалася вона повніш”? [Кримський 1973, 342].

У листах Кримського до Гнатюка того періоду розвідка про Франка залишалася чи не головною темою. І в передостанній день жовтня (за новим стилем) 1899 р. він у першому абзаці листа знову зізнався: “Я невимовно мучуся, що досі не прислав Вам “Франка”, але даю Вам слово чести, що скінчивши біжучі обов’язкові роботи не візьмуся за ніяку інчу, окрім тієї”. Серед поточних справ – напружена праця над статтею про сирійську літературу, бо “ЭС” на нього з даного приводу невідступно “напер”. Двічі з’ясовував у редакції “Етнографического обозрения”, чому в Науковому товаристві імені Т. Шевченка у Львові немає торішніх номерів названого російського квартальника. Просив, коли одержати їх, надісланих удруге, його повідомити. Взагалі дотримувався думки, що про публікації у виданнях НТШ треба неодмінно сповіщати в “Етнографическом обозрении”. Пообіцяв, що й на “Етнографічні матеріали” Гнатюка туди ж напишє. Запевнив адресата, що на його збірки і розвідки в нього, Кримського, вже назбиралося чимало нотаток. Аби “стулити все те до купи”, необхідно кілька годин. Але їх нізвідки брати, бо в роботі весь час крутиться, як “муха в окропі”. Однаке надіється, що через тижнів два-три “одзволиться” від деякої праці й візьметься за “Франка” та “Ваше” [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 235, арк. 1-2].

В листі (19 вересня за ст.ст. 1900 р.) знову торкається теми, котра, як видно з його письмових послань, незмінно турбуvala: “Дуже хтів би додрукувати ще за свого життя книжечку про І. Франка”. Дає знати, що літо провів на Кавказі й начебто видужав. Має надію, що зиму загалом перебуде нормальню. А наразі працює неустанно, як “запряжена коняка”. І все одно, як переконуємося, і поетична муза його не покидала, бо ж бажав дізнатися, чому власні вірші з циклу “Нечестиве кохання” не з’являються друком у “ЛНВ”. Якщо й “пізніш” вони в тому часописі не будуть оприлюднені, то упрощував зробити йому “велику ласку”: повернути рукопис. Запевняв, що юшти, витрачені за пересилання, безумовно, поверне. Тим паче, що знаходиться в такому стані, що заново їх переписувати, то для нього “велика, втомлююча праця” [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2275, арк. 144]. До речі, в “ЛНВ” (1900, т. XII, кн. 12) вони таки були видруковані, а потім увійшли до першої частини книжки “Пальмове гілля” (Львів, 1901), вміщені й у п’ятитомнику художніх творів та наукових праць їх автора [Кримський 1972, 33-48].

Найсвіжішими новинами з особистого літературного життя, згадавши і цикл “Нечестиве кохання”, Кримський у листі (19 червня 1901 р.) поділився й зі добрым другом Грінченком: “...Переписав собі інчі свої вірші, і вийшла з них збірка... Назвав я її “Пальмове гілля” і заслав до Галичини, щоб пустили у світ осібною книжкою” [Кримський 1973, 356]. Справді, кількома днями раніше (14/26 червня) він звернувся з листом прямо до друкарні НТШ у Львові, що посилає початок рукопису збірки поезій “Пальмове гілля”, яку має намір видати власним коштом. Висловлювався стосовно її обсягу, формату, зосібна, щоб “текст віршований” був “зложесний таким письмом”, як, приміром, “Думи і мрії” Лесі Українки”. Тому сподівався, що “складачі могтимуть упоратися з ним швиденько”. Один з його принципів у цьому конкретному випадку: “Нехай дорожче, аби гарно” [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 235, арк. 3].

Очевидно, з Гнатюком уже були також із даного приводу перемовини. В усякому разі, в листі (16 червня 1901 р.) до нього Кримський сповіщав, що пристає “з великою охотою” на його пропозицію передати друкування своєї збірки до “Українсько-руської видавничої спілки”, аби вийшла в її серії. З накладу 600 примірників собі бере 100, решту дарує “Спілці”, яка може весь “дохід” з їх продажі “обертати на що схоче” [Кримський 1973, 352]. Щоправда, у тільки-но згаданому листі до Грінченка Кримський зізнавався, що Гнатюк “ще не” читав “мого “Пальмового гілля”, до того ж, у нього, автора задуманої книжки, закрадався навіть певний сумнів: “Чи підійдуть мої вірші своїм напрямом під загальний характер видань “Спілки” [Кримський 1973, 356].

На диво без будь-якої затримки “Пальмове гілля” того ж року побачило світ, звичайно, перша частина. Безперечно, таке швидке віддрукування його поетичної збірки – радісний факт у творчій біографії її автора. Особливо, коли пригадати, що книжка белетристики “По-вістки і ескізи з українського життя” (Коломия-Львів, 1895) друкувалася майже три роки. Багато нервового напруження він зазнав і тоді, коли протягом 1906-1907 рр. докладав одчайдушних зусиль, щоб у одній з київських друкарень видати бодай першу частину своєї “Украинской грамматики”, що широко висвітлено у його листуванні з М. Павликом і Б. Грінченком. Отже, у листі (20 жовтня 1901 р.) до Гнатюка Кримський прихильно поставився до ініціативи “Спілки” випустити у світ ще 600 примірників тієї збірки поезій, висловив готовність самому сплатити за означений додатковий наклад [Кримський 1973, 362].

Можливо, обрадуваний тим, що так скоро зміг побачити видруковану власну віршовану книжку, він у тому ж листі до Гнатюка виповів бажання видати своїм коштом у “Спілці” (й теж, “на користь” їй) прозайчу збірку “Бейрутські оповідання” (побутово-гумористичні, написані в період наукового відрядження на мусульманський Схід) і книжку “Чужі гуморески” (перекладені з різних мов, окремі з них творів уже оприлюднювалися в часописі “Зеркало” та в “Календарі “Зеркала”, але влітку ці переклади заново докладно опрацювали). Тільки наполягав, аби “останню коректу” він “мав би держати сам”. А перекладені ним на українську мову три поезії: дві – з арабської й одну – з Ф. Рюккера, тобто, з німецької, надіслав без попередньої домовленості, сподіваючись, що вони “здадуться” для “ЛНВ”. І у власних відчуттях не помилився: в січневому числі названого часопису 1902 р. ті вірші в його перекладі з’явилися друком (ЛНВ, т. XVII, кн.1). Ще побажав, аби йому особисто поштою передали дві вказані у листі книги того ж періодичного видання.

Кримський запропонував адреси, за якими просив рекомендовано переслати своїм, авторським, коштом 60 примірників “Пальмового гіля” до тодішньої Російської держави – до Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Ніжина, Казані. Називаються імена академіків, професорів, вченого, письменника. Крім того, на його прохання мала бути відправлена відповідна кількість тільки-но згаданої книжки поезій до бібліотеки Румянцевського музею та Московського університету, до Східної комісії московського Археологічного товариства й до бібліотеки Лазаревського інституту східних мов, до Етнографічного відділу Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії [Кримський 1973, 362-364].

До того ж відділу трохи раніше в листі (27 березня 1901 р.) Кримський звернувся з проханням до Гнатюка надіслати: т. V “Творів” С. Руданського (10 пр-ків), опублікованого недавно у Львові, “Розвідки” (два томи) та “З історії публічного виховання” М. Драгоманова, нові видання “Українсько-руської видавничої спілки”, “Історію філософії”, “Наши колядки” І. Франка, “Гумористично-ілюстрований календар” М. Комара, “Історію літератури руської” Ом. Огоновського (“коли б і перший том!”), “Основи критики біблійної” М. Верна, а до бібліотеки Лазаревського інституту східних мов – видані у Львові 1896 р. в його, Кримського, перекладі “Шах-наме” Фірдоусі й збірник “Народні казки та вигадки і їх мандрівки та переміни” В. Клоустона (по 10 пр-ків). А роком

перед тим (8 квітня 1900-го) просив Гнатюка відправити до бібліотеки Лазаревського інституту східних мов т. IV “Словаря Уманця” (М. Комарова) та оприлюднені Руським товариством педагогічним його “Переклади” (10 пр-ків), до Політехнічного музею – збірник про ювілей Драгоманова та “новинки” “Українсько-руської видавничої спілки” [Дзьобан, Полотнюк 1971, 130].

Отже, маючи з різних причин малі можливості працювати постійно в царині української мови, про що констатував у одному з наведених тут листів до Гнатюка, Кримський так самовіддано старався, щоб якомога більше україномовних книг, виданих у Львові, надходило до окремих осіб та бібліотек етнічної Росії. Як нам здається, постійне прагнення Кримського пропагувати українське літературне та наукове слово й поза межами українських теренів було виявом його глибокого українського патріотизму.

Ще одним переконливим доказом цього може бути лист (4 лютого 1902 р.), який фактично повністю присвячений “справам книгарським”. Звертаючись до Гнатюка, Кримський насамперед засвідчив готовність своїм коштом погасити борги студентів за видання, взяті ними у книгарні НТШ. Найперше прохання – у книгарні Ставропігійського братства за надіслані ним гроші закупити 50 примірників перекладеної на українську мову епічної поеми “Шах-наме” Фірдоусі й надіслати до Східної комісії московського Археологічного товариства, до речі, Кримський першим у Росії цей твір переклав з перської. Подальший перелік назв книг, які на прохання Кримського мали надійти до бібліотеки Лазаревського інституту східних мов, – 22 та кількість їх примірників – 32 не може не вражати. Йдеться про видання М. Драгоманова, І. Франка, В. Антоновича, М. Грушевського, В. Стефаника, Ом. Огоновського, А. Кримського, С. Смаль-Стоцького, С. Коваліва, Т. Зіньківського, В. Коцювського, альманах “Листочки до вінка на могилу Т. Шевченка”, “Російсько-український словар” М. Уманця.

Навіть більшим на імена українських письменників і учених та їх творів, праця виявився новий список – 22 назви, книг, котрі на прохання Кримського відправлялися – 34 примірники, до Етнографічного відділу Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії. Їх автори – М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, М. Павлик, В. Антонович, Б. Грінченко, А. Кримський, І. Нечуй-Левицький, О. Кониський, О. Колесса, Т. Зіньківський. На своє ім'я просив передати поштою до Москви, зосібна, т. IV (про етногра-

фію) “Історії літератури руської” Ом. Огоновського, “Етнографічний матеріял” (3 частини), “Галицько-руські анекдоти” В. Гнатюка [ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2275, арк. 49].

Майже за десять років перед цим названим листом Кримський у письмовому зверненні до Грінченка зізнавався, що вже на другий місяць свого московського студенства почав серйозно задумуватися, що все-таки треба “якоїсь праці задля українського народу”. Та скоро забагнув, що він “як там мізерний студентисько” чогось конкретного безпосередньо, перебуваючи далеко за рідними теренами, “для простого народа” здійснити не зможе. Однак не одмовився від подальших старань у необхідній справі “робити щось задля національності” [ПР НБУВ, ф. III, спр. 37880].

У листі до Гнатюка стосовно “справ книгарських” Кримський сказав і про свої поточні незмінні клопоти. Насамперед шукав вільної хвилини, бо “на душі більш усього тягне”, щоб “переписати (!)” розділ розвідки про Франка. За його словами, ця робота ускладнювалася тим, що свої думки занотовував на клаптиках паперу, в т.ч. й на шматочках конвертів “дрібненько-дрібненько, та ще й з тисячею скорочень”. Бентежився: аби “не розгубити гадок”, не може протягом чотирьох-семи днів віддатися лише опрацюванню тих записів, не відриваючись для “якоїсь інакшої роботи”, котра все-таки “влпутувалась”. З тієї ж причини не міг достаточно підготувати для “Киевской старины” статтю про “волинські пам'ятники” (точніше, про “давні писемні пам'ятки”).

А ще у процесі друкування перебувало три книги, найтісніше пов'язаних з обов'язками Кримського. Найбільше клопоту мав з “Історієй мусульманства”: її “не просто собі друкую, але зараз і обробляю”, тому “кожна коректура збільшується також вдвое і втроє”. Пильної уваги потребували “Істория семитских языков” та “Труды Восточной Комиссии Археологического Общества” (де він і секретар, і редактор) [ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2275, арк. 49б].

Плідна праця молодого Кримського й у сфері українського мовознавства – бодай згадаємо його статтю “Наша язикова скрутка та спосіб зарадити лихови” (“Зоря”, 1891), розлогу розвідку “Филология и погодинская гипотеза” (“Киевская старина”, 1898–1899) – були, звичайно, помічені й науковою громадськістю Галичини. І у листі (8 квітня 1900 р.) з Москви до Гнатюка Кримський дякував “язиковій і етнографічній комісії” НТШ за те, що “іменувала” його своїм членом. Насамперед завдяки цьому письмовому

свідченню Кримського вводиться в науковий обіг достовірний факт з його біографії.

Принагідно він зазначив, що в науці вважає себе учнем передовсім Вс. Міллера, тому і вирішив сказати, що не завадило б даний комісії і його “займенувати... своїм членом”. Тим паче, що ювілей цього вченого для того дає добру нагоду, “багато інституцій” російських та “заграничних” так і вчинили. Автор листа наголошував, що Вс. Міллер досліджує староруське письменство та сучасну народну словесність. І як йому, Кримському, здається, визнання комісією НТШ наукових праць названого вченого в царині словесності був би “заразом і акт розумової політики”, оскільки зросло б “почуття терпимості і прихильності до других народів, особливо до нас” і самого Вс. Міллера, і тих товариств, де він головує [Дзьобан, Полотнюк 1971, 129].

А вже у листі (23 липня 1903 р.) Кримський просив Гнатюка передати членам НТШ подяку за обрання його дійсним членом цього Товариства (до речі, спершу та подія відбулася 17 лютого того ж року на засіданні філологічної секції). Також повідомляв, що на прохання адресата передав “найголовніші дати” свого життя та “спис замітніших” власних наукових праць і статей. Водночас вітав Гнатюка з нагоди його “іменовання” членом-кореспондентом Російської АН (з 1902 р.) [Кримський 1973, 370, 514].

Кримському випала ще одна нагода висловитись (уже цілком офіційно) стосовно високого вшанування Гнатюка за його незаперечні вагомі наукові досягнення. Так, саме Кримський як неодмінний секретар ВУАН повідомив свого приятеля і авторитетного вченого, що на Спільному зібранні Всеукраїнської Академії наук 7 квітня 1924 р. (вказується номер протоколу засідання та параграф ухвали) обрано його “на позаштатного академіка по кафедрі Української народної словесності”. Наприкінці стверджується, що як він переїде до Києва, то буде “академіком штатним” [Кравець 1970, 54].

Задля того, щоб було повніше уявлення про тогочасні українські наукові, літературні та громадські зацікавлення Кримського, варто повернутися до вже згаданого його листа (8 квітня 1900 р.). Відповідаючи на низку запитів Гнатюка, він передовсім написав стосовно “історичного словаря нашої мови”. Запевнив: над ним продовжує висіти “надмірна праця на другім полі”, що примусило його залишити означене заняття “на скількись місяців”. Та влітку до тої роботи повернеться. Тим паче, що матеріалу вже назбиралося багато, до

того ж, і П. Житецький повиписував на картках “цілу скриню слів” із різних пам’яток, в основному XVI-XVII століть, також і з давніших джерел, приміром, з Іпатіївського літопису. Таку ж роботу здійснює і автор листа. Щоб віддати лише праці над названим словником, він навіть мав намір перебратися на теплий південь. Також “не від того”, аби свої словникові матеріали передати НТШ, тільки чи згодиться П. Житецький... [Дзьобан, Полотнюк 1971, 129-130].

Відомий український учений-філолог дозволу на те не дав. Чому? Відповідь у листі (16 червня 1901 р.) Кримського до Гнатюка. Лише запропонував: “Одпишіть, що той матеріал зараз потрібний тут, на місці” [Кримський 1973, 353].

Відповідаючи стосовно “Руської бібліотеки”, Кримський повів розмову про патріотичні пошуки історика російської літератури, етнографії, театру В. Каллаша – “українця родом і симпатіями”. За свідченням автора листа, цей дослідник переглядає останнім часом давні російські журнали, які переважно є “унікатами на цілу Росію”: зберігаються лише в Петербурзькій публічній бібліотеці або випадково окремі примірники – в “якомусь московському” книгосховищі. В результаті йому вдалося виявити низку “ні кому незвісних українських писань, – між іншим, навіть Квітки”. Свої знахідки збирається передати до “Киевской старины”, але, як відається Кримському, йому “любіш буде одсылати такі матеріали” до НТШ. Радив Гнатюку “порозумітися” із згаданим дослідником (дається його повна московська адреса).

Тим паче, що В. Каллаш, видавши книжку “Русские поэты о Пушкине”, до другого тому хотів би ввести і такого ж покликання вірші галицьких поетів, збирається з цього приводу вдатися до Гнатюка. В листі називаються львівські періодичні видання, у яких, за певними відомостями, публікувалися поезії, присвячені Пушкіну. Автор листа просив адресата посприяти у тій справі [Дзьобан, Полотнюк 1971, 130].

До речі, в листі (27 березня 1901 р.) Кримський повідомляв Гнатюка, що Каллаш бажає віддячити студентові за виконану роботу в означеній царині... В тому ж листі особливо зацікавлює інформація, пов’язана з іменем Франка. Знатний уже поет звернувся до Кримського як орієнталіста з проханням написати передмову до “Ковеля Басіма” про історію 1001 дня”. Відповів, що “охоче” за неї взявся б. Але виконати просьбу тоді не зміг, бо отримав од автора твору не повний текст написаної ним казки за арабським

сюжетом. Тому Кримський акцентував: якщо його передмова ще потрібна, то годиться його сповістити “якнайшвидше” і прислати “цілого Басіма”, а він приступить до роботи “заразісінько”, бо коли от-от почнеться відліга, то з гіркого досвіду минулих літ знає, що заслабне на весь місяць і буде позбавлений можливості творчо працювати [Дзьобан, Полотнюк 1971, 130-131].

Так, на жаль, і сталося. За свідченням Зиновії Франко, Кримський через хворобу “не встиг” підготувати передмову до “Коварства Бассіма” [Франко 1993, 57].

Отже, листи, написані Кримським на рубежі двох століть – останнього року XIX-го і першого ХХ-го – доказово переконують, що він, перебуваючи понад десятиліття за межами рідної України, не переставав цікавитися, зосібна, різними аспектами її літературного життя. Ще один приклад: в тому ж листі повідомляв Гнатюка, що для “ЛНВ” вислав “статейку про Стороженка” та рецензію із “Современника” (вміщену 1863 р. в цьому відомому російському журналі на Стороженкові “Українські оповідання”; на прохання автора листа її було перекладено на українську мову – *O.B.*). В порядку інформації не завадить додати: розвідка Кримського “Чому Олекса Стороженку покинув писати по-українськи?” і згадана рецензія в українському перекладі з’явилися друком того ж таки 1901 р. (ЛНВ, т. XIV, кн. 5).

Про здійснений М. Павликом “переклад Тіля” (мається на увазі дослідження голландського філософа К. Тіле “Manuel de l’histoire des religions” – *O.B.*) Кримський відізвався позитивно. Про саму працю сказав, що вона “застаріла зовсім небагато, і дуже варто її видрукувати”. Водночас заявив: “охоче б поробив деякі потрібні уваги і (що особливо важно) виправив би руську транскрипцію орієнタルних імен власних”, коли б рукопис був трохи менший за обсягом. Запропонував: кожний набраний аркуш відразу присилати йому, він протягом дня “пильно” перегляне його, повиправляє “вимову чужих слів (санскритських, іранських, семітських і т. і.)” та й негайно коректуру відправить до друкарні.

Разом із названим рукописом передавав новий цикл своїх віршів “Передсмертні мелодії”. Вони дали йому підставу стверджувати, що минулого року, коли їх писав, почувався усе-таки здоровішим, аніж тепер [Дзьобан, Полотнюк 1971, 131].

При цій нагоді сповістимо, що вірші з названого циклу того ж 1901 р. було опубліковано в тільки-но згаданому часописі (ЛНВ,

т. XIV, кн. 6), ввійшли вони й до збірки “Пальмове гілля” – першої її частини (Львів, 1901).

Низка листів Кримського до Гнатюка стосується видання у Львові українською мовою однієї з перших його праць з буття арабського Сходу. 1897 р. ним написана, а 1899-го вийшла у Москві – “Мусульманство и его будущность. Прошлое ислама, современное состояние мусульманских народов, их умственные способности, их отношения к европейской цивилизации”. Про ситуацію, що склалася, він повідомив у листі (20 червня 1904 р.) до свого вчителя словесності в колегії П. Галагана, видатного українського вченого-філолога П. Житецького: всю першу половину року працював безупинно, “мов кінь на топчаку”. Але й у рідній Звенигородці перепочинку не мав, бо раптово з’явилася нова робота: “галичани несподівано зачали друкувати переклад” щойно названого його дослідження, яке було російською цензурою “дуже перекручено”. Й автор, як тільки довідався про видавничі починання львів’ян, то, за його словами, “виміг, щоб принаймні тій аркуші, які ще не надруковано, вони прислали” йому на перегляд і на основну переробку”. Ініціатори даного видання “згодилися, але під умовою, що я це зроблю зараз, – писав він, – інакше вони надрукують переклад такий, який є”. І як йому здалося, “отак аж до” 1 липня “буде пильної роботи, та й то невідкличної” [Кримський 1973, 385-386].

Подальше листування, насамперед з Гнатюком, дає підстави прийти до висновку, що надії Кримського з цього приводу не справдилися. В усякому разі, його лист (15 липня 1904 р.) до згаданого адресата перейнятий невдоволенням, що не одержав чергової коректури. З тої причини вимушений затримати у себе й ту частину, яка в нього є [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2275, арк. 150].

Листи Кримського останнього літнього місяця 1904 р. переконують, що значно доопрацювати і зредагувати своє “Мусульманство...” автор до кінця червня, як сподівався, не встиг. Так, у листі (8 серпня) він повідомляв Гнатюка, що одержав його поштову листівку, яка інформувала, що чергову частину коректури вислано. Того ж дня і автор листа доводив до відома: поштою передав рукопис – про освіту арабів та персів, а завтра дошле – про освіту російських татар, “тай аж до кінця” [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2275, арк. 154].

Чому ж затяглася робота над виданням означеного дослідження? Ясність вносить лист (17 серпня 1904 р.) Кримського до Б. Грін-

ченка. Отже, коли він для Львова “держав... коректуру” свого “Мусульманства...”, йому “несподівано засіла... в голову думка – написати роман”: йдеться про твір прозовий, знаний під назвою “Андрій Лаговський”. І так захопився, що “зовсім забувши про навислі над душою” наукові праці. Гнатюк письмово нагадав, що друкарня НТШ не може довго чекати на коректури: “Лист той наче збудив мене од спання... Довелося кинути другу частину трилогії та й взятися за “Мусульманство” [Кримський 1973, 389]. Й уже другого дня Кримський послав листа Гнатюку та частину рукопису. В поскріпту (PPS) запевнив, що в наступних “коректурах” не буде “таких вставок”, як зроблено “сьогодні, бо він постарається, аби “усе одразу містилося в первопису”. А Гнатюка просив: “Будьте ласкаві, догляньте, щоб ті вставки” були взяті до уваги і в друкованому тексті не допустити помилок [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2275, арк. 155]. Задля інформації: у Львові того ж 1904 року таки вийшла у світ книга Кримського “Мусульманство і його будучність. Нове перероблене видання” [Кримський 1973, 516].

У вже в згаданому тогорічному посланні (17 липня) Кримського до Гнатюка привертає увагу факт, який виразно засвідчує, що він і поза теренами Росії та України мав незаперечне наукове визнання як добрий знавець також рідної мови. Йдеться про лист В. Ягича, котрий, нагадаємо, був широко відомим у Європі як авторитетний мовознавець. Ним було запропоновано Кримському, про що сповіщав шановного львівського адресата, подати для “Енциклопедії слов’янської філології” дві статті: про українську діалектологію та про історію української літературної мови “аж з XI ст.”. Але через свою зайнятість раніше уже визначеню науковою і педагогічною працею він за короткий час не зміг першу з них підготувати. Порадив В. Ягичу запросити В. Гнатюка написати її. Письмова відповідь В. Ягича на ту пропозицію була прихильною... [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2275, арк. 152-153].

За сприяння Гнатюка тоді ж у Львові вийшла ще одна праця Кримського – “Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів”: 1905 р. – в “Науковому збірнику”, наступного – окремою книжкою.

Як випливає з листа (26 червня 1905 р.), Кримський запізнювався з поданням своєї розвідки до редакції. Просив Гнатюка почекати. Визначив зміст статті: філологічний – з історії української мови XIV століття, обсягом 1/2 аркуша [Дзьобан, Полотнюк 1971, 132].

І майже через два тижні у листі (8 липня того ж року) із Звенигородки Кримський попереджав Гнатюка, що має намір вислати свою розвідку (назва така ж, як і в майбутньому збірнику) без семи прикінцевих рукописних сторінок, аби їх зміст узгодити пізніше з однією публікацією, котра залишилася в Москві.

Як доводить наступний лист (5 серпня), Кримський за згодою Гнатюка не поспішав передавати до друкарні оригінал своєї статті, а протягом місяця опрацьовував її “якнайдокладніше”. І, за його словами, зараз у нього “зовсім готовий рукопис дуже старанної розвідки, яку не сором пустити в люди”. Був явно задоволений і тим, що обставини цього разу склалися для нього благотворно й дозволили йому “впорати декотрі свої орієнталістичні” дослідження ще у Москві, а у Звенигородці видалося “літо вільним для української філологічної праці” [Дзьобан, Полотнюк, 1971, 133].

Як йому здавалося, є “одна біда” – стаття “подовшала” майже удвоє. Виклав бажані для нього особливості стосунків із друкарнєю, оскільки вважав, що рукопис є *шпісум*, позаяк заразом і чистовик, і черновик. Тому: “Коли б він загубився, це була б для мене невимовно гірка річ, бо навряд чи пощастить мені колись знайти” стільки часу, щоб “написати всю розвідку знов”. Принагідно згадав надто прикірні випадки, які сталися з його рукописами в одній московській друкарні, котра мала репутацію “дуже акуратної”.

Кримському не хотілося посыпати статтю в Криворівню (мальовниче гуцульське село на Івано-Франківщині, там любили відпочинати І. Франко, М. Коцюбинський, гостювала Леся Українка та ще немало знаних українських письменників і учених – *O.B.*), де в той час перебував Гнатюк (“щоб не заводити марної тяганини”), а прямо до друкарні, за умови, що за його, Гнатюковим, розпорядженням вона, “не гаючись”, одразу візьметься “складати” означену розвідку. Її автор знову повертається до питання, чому для нього так важливо, аби запропонована стаття була повністю підготовлена до друку до того часу, поки він у Звенигородці, де має “під рукою дібрану філологічну бібліотеку”. “Правити коректуру” без неї не зможе, а везти її до Москви і потім назад до Звенигородки – зайвий чималий клопіт. Тим паче, коли на Різдвяні свята навідається до рідної домівки, то має велику охоту остаточно підготувати “ще одну працю з історії нашої мови”. Це й була б своєрідна відповідь на Гнатюкові запит, висловлений у одному з листів, “чом” він, Кримський, трудиться “над самісінькою орієнталістикою” [Дзьобан, Полотнюк 1971, 133-134].

Як можна пересвідчитися з спітолярію Кримського, справи друку завдяки Гнатюкові в нього налагодилися у Львові загалом цілком задовільно. Й у одному з листів він виказав надію видати власним, авторським, коштом у друкарні НТШ “начисто переписаний” роман “Андрій Лаговський”. Зазначив приблизно його обсяг, бажаний формат книги та її папір. Виклав і свої “неминучі умови”: від “первопису” не відступати ні на одну букву, ні в якому разі не друкувати, приміром, “взяв ся” замість “взявся” чи “льогіка”, бо треба “логіка”. Допущені друкарнею подібні вольності вважатиме грубими орфографічними помилками. Коректуру буде дуже уважно вичитувати, без його “imprimatur”, тобто, дозволу, твір у світ не випускати [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 235, арк. 8].

Очевидно, видавництво із зазначеними вимогами погодилося. В усякому разі, як видно з листа (26 червня 1905 р.), частина рукопису вже понад два місяці знаходилася в друкарні, а Кримський відзначався Гнатюкові, що наклад своєї книжки готовий подарувати “Видавничій спілці”. Водночас просив щановного адресата вплинути на друкарню, бо почала зволікати з набором тексту твору, тим паче, що влітку він проживатиме в Україні – “тож і корегуваннє одбувалося б швидко”, оскільки до Звенигородки зі Львова близьче, аніж до “далекої Москви”, значить, коректура не довго перебуватиме в дорозі.

А у листі (23 вересня 1905 р.) Кримський остаточно визначився з приводу означеного дарування накладу свого роману: сотню примірників із 600 видрукованих, за його словами, “резерву для себе” [Дзьобан, Полотнюк 1971, 132, 134].

Задля інформації годиться завважити, що із чотирьох частин, з яких складається повністю завершений Кримським його “Андрій Лаговський”, 1905 р. окремим виданням у Львові вийшло лише дві перші частини [Кримський 1973, 695]. Автор продовжував над цим своїм твором працювати...

Те, що Кримський був людиною глибокого аналітичного розуму, потверджують його розмірковування стосовно “рожевих mrій” українського письменства, буцімто царський уряд надасть йому “якусь полегшу”. Автор листа впевнений, що навіть по Цусімській битві такі сподівання є марнimi і наводить два виразні факти. Його висновок однозначний: “Utimam falsus vates sim!”, тобто, “Фальшиве пророкування не збулося!” [Дзьобан, Полотнюк 1971, 132].

В листах, зосібно, й до Гнатюка, Кримський не раз звертався з наполегливим проханням присилати йому коректуру його тої чи тої

майбутньої публікації. Отже, є переконливий приклад, що йому не байдуже було, яким з погляду правопису, лексики вийде у світ його наукова розвідка чи художній твір. Один з листів засвідчує, що він, Кримський, показав себе велими уважним до точно використаного у тексті слова згідно із його змістом. І як перекладач запропонованого оповідання не погоджувався, що в коректурі замість слова “весенний” з’явилася інше. Аби бути не просто почутим, але і зрозумілим, він розтлумачує зміст названої лексеми. Та якщо галичанами наведене слово не вживается, то пропонує для заміни своє, котре змістом суголосне наявному в авторському рукописі перекладено-го оповідання [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 235, арк. 7].

До цієї тематики певною мірою належить і лист (21 вересня 1905 р.), в якому Кримський просив Гнатюка повернути вже “зужитий” друкарнею оригінал його розвідки “Критерій”. Хотів перевідсвідчитися, навіть з допомогою когось із студентів, чи “не закралися” в публікацію “якісь помилки в цифрах”, котрі стосувалися посторінкових покликань на використані джерела. Тим паче, що вичитуючи коректуру трьох перших аркушів свого дослідження, помітив допущені “деякі помилки на цифрах”, іх, звичайно, виправив. І все-таки побоювався, що, можливо, “дечого не доглядів...” [Кримський 1973, 395].

Інколи листи Кримського, в тому числі й до Гнатюка, по-справжньому дивують не лише сповіщеннями про його працю над грунтовними дослідженнями на різні теми з орієнталістики як арабіста, тюрколога, іраніста, семітолога тощо чи з україністики, але й раптою з’явою повідомлення в листах (наприклад, 4 лютого, 18 серпня 1904 р.), що для “ЛНВ” посилає, як і на початку свого московського студентства до львівської “Зорі”, котра й передувала тільки-но згаданому часопису (включно до грудня 1897 р.), “заміточку” для рубрики “Хроніка” [ЦДІАЛ України, ф. 309 оп. 1, спр. 2275, арк. 49б, 155].

Туди ж просив передати вирізки з “Русских Ведомостей” (лист 25 грудня 1898 р.), витинки з газет про перебування українського театру в Москві та про “Шевченків вечір у росіян” (лист 27 березня 1901 р.), два “курйозні оголошення” від однієї одеської книгарні (лист 14 серпня 1903 р.) [Дзьобан, Полотнюк 1971, 129, 131, 132].

В цій статті вже мовилося про те, скільки україномовних книг видатних авторів на прохання Кримського було за сприяння Гнатюка вислано до Москви бібліотекам громадських наукових закладів.

Не раз він звертався до свого львівського “високоповажного і любого Добродія”, “шановного Товариша” з просьбами поштою відправити також йому особисто ту чи ту книжку, певне число журналу, навіть окрему статтю, приміром, “Думи і мрії” Лесі Українки, “Листи” Я. Окунєвського [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 335, 2275, арк. 144, 138], придбати для нього річні комплекти журналів “Правда” (за 1867) і “Народ” (за 1892-1894) [Кримський 1973, 320, 342].

Серед його прохань було й таке: передати професору М. Грушевському письмово викладені побажання орієнталістичного характеру, які, можливо, йому придадуться при підготовці своєї праці до німецького видання (листи 7 серпня та 21 вересня 1905 р.) [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2275, арк. 37, 156].

Епістолярій Кримського переконує, що автор цих листів дотримувався принципу, за яким на добро годиться неодмінно відповідати добром. І він не лише дякував Гнатюкові за “клопоти”, пов’язані з його, Кримського, “порученнями” (лист 24 серпня за ст.ст. 1899 р.), за “всі орудки, що Ви полагодили” (лист 16 червня 1901 р.) [Кримський 1973, 342, 352], але також посылав до Львова зі своєї ініціативи, наприклад, “рисунок Шевченка” – для НТШ і програму “етнографічного концерта” (лист 4 лютого 1902 р.) [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 2275, арк. 49б], один з літографованих випусків “Курса русской истории” В. Ключевського для бібліотеки НТШ (лист 16 червня 1901 р.), примірники рідкісної книжки “Наські українські казки”, виданої в Москві 1835 р. О. Бодянським – для “Академічної громади” (лист 24 серпня за ст.ст. 1899 р.) і, можливо, для бібліотеки “Просвіти” (лист 17 липня 1904 р.) [Кримський 1973, 352, 342, 387]. А на прохання М. Павлика здійснював “розшукування по “Русской мысли” статей М. Драгоманова” (лист 25 грудня 1898 р.) [Дзьобан, Полотнюк 1971, 129].

Наведені тут факти – лише маленька частина із багатьох, що наявні в листуванні двох по-справжньому талановитих учених, і які стверджують: Кримський та Гнатюк досить активно обмінювалися книгами, часописами... Щоправда, не завжди Гнатюком відправлене Кримському певне видання, насамперед у Звенигородку, він одержував. Так, до нього не дійшов один з томів оприлюднених відомим фольклористом “Коломийок”. Як вважав Кримський, київська цензура “затримала”, на пересвідчення автора листа, для той цензури він “особа не імпонуюча”. Тому радив посилати до Москви, де місце його “офіційального побуту”, його “катедри” (лист 21 вересня

1905 р.) [Кримський 1973, 395]. Також рекомендував на конверті зазначати: “професору А.Е. Кримському”, був упевнений, що з “таким написом цензура нічого не заборонить, хіба щось ярко політичне” (лист 24 серпня за ст.ст. 1899 р.) [Кримський 1973, 342].

Й усе-таки і там, у Москві, зазнав “цензурних перепон”. Як йому здалося, насамперед через власну “добродушність”, оскільки погодився на прохання декого з молодих “виписати” і на своє “ймення... деякі книжки”. Вони виявилися женевського видання. До того ж, один з тих молодих “був замішаний у невгаваючу справу полтавських розрухів”. Цензура й наклала veto на значну частину книжок, адресованих Кримському. Не панікував, а сподівався, що внаслідок особистих клопотань з даного приводу “дечого” доб’ється у тій справі (лист 14 серпня 1903 р.) [Дзьобан, Полотнюк 1971, 131].

Листи до Гнатюка Кримський писав з Бейрута, Москви, Звенигородки протягом 1897–1905 років. Вони перейняті прихильністю до відомого ученого-фольклориста й етнографа, авторитетного громадського діяча, знаного редактора: “Вся Ваша діяльність збуджує в мені не саме-то поважання, але й глибоку симпатію” (лист 30 жовтня за н. ст. 1899 р.) [ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 235, арк. 1]. Кримський також зізнавався, що і його наукові праці шанує “дуже високо” (лист 23 липня 1903 р.) [Кримський 1973, 371].

Означені листи дають багатий фактичний матеріал, наповнений подробицями із життя та наукової й літературної творчості Кримського.

ЛІТЕРАТУРА

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. III, спр. 37880.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). – Ф. 309, оп. 1, спр. 235, 2275.

Дзьобан О., Полотнюк Я. Листи А.Ю. Кримського до В.М. Гнатюка // Жовтень. – 1971. – № 1.

Кравець М. Листи А.Ю. Кримського до В.М. Гнатюка // Архіви України. – 1970. – № 1.

Кримський А.Ю. Твори в п’яти томах. – К., 1972. – Т. II.

Кримський А.Ю. Твори в п’яти томах. – К., 1973. – Т. V, кн. 1.

Франко З. А. Кримський та І. Франко у взаємостосунках // Східний світ. – 1993. – № 1.

СХІДНИЙ ТИМОР: ШЛЯХ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

A.P. Галушка-Адайкін

У статті розглядаються питання, присвячені історії Східного Тимору*, починаючи з часів колонізації Індонезійського архіпелагу Португалією та Нідерландами, й до сучасного етапу розвитку подій у регіоні. Головна увага приділяється періоду окупації Східного Тимору Індонезією (1975-1999 рр.) та подіям, які призвели до відокремлення Східного Тимору від Республіки Індонезія та створення власної держави Тимор Лесте.

Суспільно-політичні процеси, що відбуваються в Південно-східній Азії, протягом тривалого часу залишались поза увагою вітчизняних науковців. Відсутність дипломатичних зносин між СРСР та Індонезією за часів правління другого президента Індонезії Сухарто, що було викликано забороною Сухарто комуністичної партії Індонезії та послідовним зближенням Індонезії з країнами західного блоку, негативно вплинула на рівень розробленості питань, пов'язаних з історією та суспільно-політичним життям цієї далекосхідної країни. На сучасному етапі власне українська історична наука приділяє недостатню увагу подіям в Індонезії. Це частково пояснюється двовекторністю зовнішньої політики України: головними напрямами зовнішньополітичного курсу залишаються Росія та країни Західу. На жаль, далекоазійський та південно-

Тимор – острів в Малайському архіпелазі. Площа – приблизно 34 тис. кв. км. (самий великий серед Малих Зондських островів). Історично поділений на дві частини – Західний Тимор, який на даному етапі є однією з провінцій Республіки Індонезія, та Східний Тимор, який після референдуму у 1999 році отримав незалежність. Головні міста – Ділі, Кунанг. Населення остррова складається з народів, які розмовляють на малайських діалектах (тетум, мамбаї); з народів, які за походженням належать до папуаської групи (маре, дагода, макасай); переселенців з інших островів Індонезійського архіпелагу, португальців, кітайців. Більшість місцевого населення є католиками, невеликий відсоток тиморців сповідує іслам або є прибічниками традиційних кульгів та вірувань.

східний регіони ще не вважаються потенційними партнерами України. Тому для налагодження політичних, економічних та культурних зносин між Україною та країнами Сходу, сучасна українська наука повинна вивчати процеси, які відбуваються у азійсько-тихоокеанському регіоні взагалі, та в Індонезії зокрема. Для цього необхідне комплексне, всебічне дослідження історії Індонезії, головних етапів розвитку країни, аналіз внутрішньої та зовнішньої політики урядів Індонезії. Одним із значущих питань історії Індонезії, яке потребує детального вивчення, є генеза локальних конфліктів в деяких регіонах країни, таких як Ачех, Молукські острови, Папуа, на Східному Тиморі. Тому проблематика виникнення, ескалації та сучасного стану розвитку локальних конфліктів в Індонезії є однією з найактуальніших тем, що потребує дослідження сучасною українською історичною наукою.

Відсутність вітчизняної наукової літератури щодо конфлікту на Східному Тиморі компенсувалась власним перекладом автором праць закордонних науковців. Серед досліджень індонезійських істориків слід виділити працю Лели Маджіа [9], в якій надається чітка періодизація конфлікту, проводиться аналіз індонезійської преси, авторкою надруковані численні інтерв'ю з учасниками або свідками подій на Східному Тиморі. Серед англомовних видань на найбільшу увагу заслуговують праці Джейфрі Гана [6] та Майкла Рікльєса [14], які нейтрально та найбільш повно висвітлили події, які відбувалися в регіоні з середини 70-х років минулого століття й по наш час. Важливе значення щодо аналізу тиморського питання має збірка законодавчих актів та документів регулятивного характеру міжнародних організацій та урядів країн, що приймали участь у миротворчому процесі [8]. Незважаючи на однобічність висловлювання думок щодо вирішення тиморського питання, важливим підґрунтам дослідження є автобіографія другого президента Індонезії Сухарто [15], спогади лідерів повстанського руху Ханана Гусмао [10], Хосе Рамоса-Хорти [13].

Метою даної статті є відтворення історичних процесів, пов'язаних з анексією Східного Тимору Республікою Індонезія та з референдумом щодо отримання незалежності Тимором Лесте; дослідження діяльності міжнародних організацій та урядів країн світу щодо припинення бойових дій та встановлення миру в регіоні.

Розвиток конфлікту на Східному Тиморі відрізняється від ситуації у інших проблемних регіонах Індонезії: він не має такої бага-

товікової історії як, наприклад, у Ачесі (Nanggroe Aceh Darussalam – північна, радикально-мусульманська частина Суматри); не пов'язаний з тероризмом у такій мірі, як на Молукських островах; не такий повільний у своєму розвиткові у порівнянні з ситуацією на Західному Папуа (Irian Jaya). Його головною характерною рисою є те, що народ Східного Тимору, на відміну від вищезазначених регіонів та його населення, отримав право на суверенітет.

Передумови виникнення конфлікту, його корені полягають у глибині століть: він виник на тлі швидкого розповсюдження на території сучасної Індонезії ісламу у XIV столітті, який прийшов на зміну локальному індуїстсько-буддістським віруванням. Але до того ніж іслам зміг проникнути до свідомості тогочасного тиморського суспільства, домініканські місіонери, які прибули на індонезійські острови разом з португальськими колонізаторами, почали повернати місцеве населення до католицтва. Взагалі вплив Португалії на культурний розвиток Індонезії зберігся лише на Тиморі та на сусідніх з ним островах (Роті, Леті, Сімау). Свідоцтвом цього є ім'я та прізвища сучасного населення регіону (да Кошта, Гонсалвеш, Мендоса), мова, багаточисленні традиції, навіть родинні зв'язки [2, 78].

Та панування португальців на території архіпелагу було швидкоплинним. Наприкінці 16 століття починається новий період у індонезійській історії, який характеризується появою нового, могутнішого за Португалію колонізатора – Нідерландів у вигляді VOC (Vereenigde Oost-Indische Compagnie), Об'єднаної Ост-Індійської Компанії. Нові колонізатори не були зацікавлені у залученні неофітів до лona церкви, розповсюдження нових культурних цінностей, що дало можливість місцевому населенню зберігти свої традиції. Головною метою VOC було використання багатих на природні ресурси індонезійських островів, які на довгі роки перетворилися на сировинний додаток цієї європейської країни, постачая у великий кількості сандал, спеції, корисні копалини та інше [14, 243].

Колонізація Індонезії Нідерландами відбувалась не водночас, а тривала на протязі століть, яка ще більш ускладнювалась повстаннями місцевого населення та суперництвом з іншими європейськими країнами. Лише наприкінці першої декади ХХ століття, після приєднання західної частини Папуа, цей процес був завершений.

Але не уся територія Індонезії опинилася під контролем VOC – Східний Тимор залишився під протекторатом Португалії, нагадуючи про колишню могутність португальських колонізаторів (до

кінця 19 століття Португалія була вимушена відмовитися на користь Нідерландів від Флореса, Сумби, Роті, Західного Тимору).

Друга Світова війна, отримання Індонезією незалежності 17 серпня 1945 року ніяким чином не вплинули на становище та статус Португальського (Східного) Тимору. Тимор Тимур перетворився на далекий від світової політики затишний куточек планети. Можливо, що такий стан речей відбувався б й надалі, якби не революція 1974 року у Португалії, наслідком якої був розвал багатовікового португальського колоніалізму, що дало поштовх до швидкого росту національної свідомості у регіоні. Не встигли відхунуті події у Лісабоні, як на політичній арені Східного Тимору з'явилися три організації, котрі повинні були визначити майбутнє Тимору Лесте (власна назва країни). Це були: Fretelin (Frente Revolucionaria Timor Leste Independente – Революційний Фронт за незалежність Тимору Лесте), Фронт за своєю спрямованістю був ліворадикальним, головною метою якого було отримання Тимором незалежності одразу ж після визволення з-під колоніального гніту; UDT (União Demokratika Timorense – Тиморський Демократичний Союз), який також вважав отримання Тимором незалежності своїм головним завданням, але із застосуванням більш поміркованих заходів та через співпрацю з провідними країнами світу; Apodeti (Associaçao Popular Demokratika Timorense – Тиморська народно-демократична асоціація), найменьша за кількістю членів, спрямована на зближення з Індонезією. В середині 1975 року Fretelin стала правлячою партією завдяки підтримці місцевої португальської військової верхівки. У серпні 1975 року UDT зробило спробу путчу, що призвело до розв'язання громадянської війни [12, 97].

Джакарта мала власну думку щодо прагнення Тимору Лесте до незалежності. 7 грудня 1975 року Індонезія почала окупацію Східного Тимору. Індонезійська армія TNI (Tentara Negara Indonesia – регулярні війська Індонезії) легко подавила спротив тиморців. При цьому більш всього постраждало китайське населення Тимору, яке здавна вважалося найзаможнішим серед усіх інших народів регіону. Г'ятеро австралійських журналістів було вбито під час вторгнення Індонезії до Східного Тимору. Уряд Індонезії та військова верхівка відмовилися брати на себе відповідальність за цей інцидент. Усього за статистичними даними австралійських спецслужб під час війни було вбито біля 60 тисяч мирних мешканців, що є 10% від загальної кількості населення Східного Тимору. До Тимору Індонезією був

введений 35-тисячний контингент, з загальної кількості котрого загинуло близько 500 військових [15, 114].

Незважаючи на те, що тиморці (у своїй більшості активісти Fretelin) продовжували опір, розпочавши партизанську війну у гірських районах, у серпні 1976 року Східний Тимор був проголошений 27-ю провінцією Республіки Індонезія. Світова спільнота, віддаючи приоритет своїм відносинам з Джакартою ніж праву тиморців на самоврядування, *de facto* визнала окупацію Тимору Тимуру Республікою Індонезія, а Австралія – *de jure* [14, 250].

Окупація Східного Тимору прийшла на розквіт політики Нового Порядку (Orde Baru) режиму Сухарто. Разом з перевагами приєднання цієї території до Індонезії уряд Сухарто отримав ще одну “тарячу точку”, серйозного ворога у вигляді Революційного Фронту Східного Тимору, критику з боку міжнародних організацій з захисту прав людини. Всі ці фактори пізніше стали однією з головних причин падіння режиму Сухарто.

Кінець 70-их (особливо 1979 рік) був “чорним” для повстанського руху Східного Тимору: з 4 тисяч осіб-членів Falintil (Forcas Armadas de Libertacao Nacional de Timor Leste) залишилось у живих лише 700 чоловік. Лідери повстання або були страчені, або знаходились у індонезійських концентраційних лагерях, зброй не вистачало. Все це відбувалось в умовах повної підтримки західними країнами індонезійського уряду, який був для них стратегічно вигідним союзником в ході “холодної” війни, яка знаходилась у стадії загострення після вводу радянських регулярних військ до Афганістану та поглиблення регіональних конфліктів у світі [7, 25-26].

Австралія виступила у ролі головного помічника Індонезії в боротьбі проти герільєрос: у 1985 році австралійський прем'єр-міністр Боб Хоук віддав розпорядження про боротьбу проти повстанського руху у Східному Тиморі. Першим кроком було заглушення радіозв’язку бойовиків Фретеліну з австралійськими активістами, які підтримували визвольний рух як матеріально, так і у засобах масової інформації [3, 284].

Антііндонезійські тенденції у Організації Об’єднаних Націй швидко слабшали. У 1991 році Індонезія спромоглася здобути президентство у Русі Неприєднання (Non-Aligned Movement), що свідчило про згоду країн світу з приєднанням Східного Тимору [14, 308].

У самій Індонезії, а саме у військовому департаменті, відбулися зміни, котрі мали серйозний вплив на розвиток локальних конфліктів

та й взагалі на внутрішню політику цієї країни. Президент Сухарто відправив у відставку усіх вищіх офіцерів ABRI (Angkatan Bersenjata Republik Indonesia, Збройні сили Республіки Індонезія), котрі входили до так званого “покоління ‘45”, яке допомогло раніше Сухарто прийти до влади. На ці посади він призначив молодіших за віком та лояльніших до нього людей. Головнокомандуючим ABRI був призначений Бенні Мурдані, яванський християнин. Це було зроблено Сухарто навмисно, тому що людина християнської віри ніколи не зможе претендувати на президентство у самій великій країні у світі за чисельністю мусульманського населення. Таким чином Сухарто ще більше зміцнив свою владу, позбавившись від конкурентів-колишніх соратників. ABRI було відокремлено від міністерства оборони та безпосередньо підпорядковувалось наказам Сухарто. Чисельність персоналу озброєних сил Індонезії підвищилась до 350 тисяч. Щодо інших призначень на вищі офіцерські посади, то треба згадати про генерал-майора (на той час за віком трохи старший 30 років) Прабово Субіанто, котрий був одружений з донькою Сухарто Сіті Хедіяті. Він став замісником командуючого Kopassus (Komando Pasukan Khusus, Війська спецпризначення). На той час відбувся гучний скандал щодо Penembakan misterius – “загадкові постріли”, тобто вбивства мирного населення у ході пошукув бойовиків повстанських підрозділів. Тільки завдяки плідній праці дипломатичного корпусу МЗС Індонезії вдалось уникнути міжнародного скандалу [9, 10].

При розгляді проблеми Східного Тимору не можна не згадати про місце релігії у контексті цього локального конфлікту. Звісно, це не є протистоянням ісламської Яви та католицького Тимору. Цей конфлікт не мав такої відверто релігійної зафарбованості, як, наприклад, у Амбоні на Молукських островах. Але наприкінці 80-их років католицька церква стає важливою “зброєю”, з’єднуючим елементом, котрий необхідний для кожної нації для самоусвідомлення. Ще 1952 року на Східному Тиморі було лише 13% католицького населення, решта залишалася анімістами, 1973 року – 29% католиків, а вже у 1990 році – більше 80% від загального населення признавали владу Папи Римського, нарешті, у 1994 році загальна кількість католиків досягла 90% [2, 182].

Феномен швидкого поширювання католицизму пояснюється дуже просто: тиморцям було необхідно відокремити себе від індонезійців. Можливо цей масовий переход до католицької віри є дещо напівсвідомим, природною захисною реакцією суспільства, яке

підпорядковується уряду країни, що віддає перевагу ісламу. Потрібен був поштовх для росту національної свідомості. Тиморці зробили крок, котрий на Київській Русі був зроблений на тисячу років раніше, але без застосування сили, тобто мав еволюційний характер, а не примусовий. Церква стала політичним центром та генератором ідей у боротьбі за незалежність. Після декрету Сухарто у якому заборонялось користуватися португальською мовою, саме церква зробила вибір на користь “тетун” (tetun), однієї з локальних мов, яка стала мовою церковної служби, а згодом отримала статус національної мови.

У жовтні 1989 року Папа Римський Йохан Павло II відвідав столицю Східного Тимору – Ділі. Церковна служба, которую очолював голова католицької церкви, зібрала десь біля 10 тисяч католиків Тимору і закінчилася демонстрацією з відкрито антиіндонезійськими закликами та лозунгами про скоріше здобуття незалежності. Під час цієї демонстрації індонезійська поліція затримала 140 чоловік [5, 76].

Захід продовжував підтримувати режим Сухарто і ставився до тиморського питання як до внутрішньої справи Індонезії, яка має бути достатньо мудрою щоб знайти вихід з конфліктної ситуації. Захід буде лише допомагати у цьому, а не заважати своїм втручанням. Це відобразилося у угоді, яка була підписана у грудні 1989, невдовзі після візиту Папи, між урядами Індонезії та Австралії. США підтримали цю угоду продажом до Індонезії літаків F-16, а пізніше допогли уряду Індонезії отримати матеріальну допомогу у розмірі 4,5 мільярдів доларів США [1].

Все це супроводжувалось лозунгами з боку уряду про новий вигляд Orde Baru (Новий устрій), про keterbukaan – індонезійський варіант гласності. Все це знайшло відображення у автобіографії Сухарто “Pikiran, ucapan dan tindakan saya” (“Мої думки, промови та вчинки”) [15, 204].

12 листопада 1991 року відбувся випадок, котрий мав гучний резонанс у світі та серйозний відбиток на розвитку східнотиморського конфлікту. Під час поховання чергових жертв війни між урядом та повстанцями на кладовищі Санта-Круз (Santa Cruz) у Ділі спалахнула масова демонстрація проти індонезійського уряду з закликами до незалежності. Це стихійне волевиявлення тиморців було придушено ABRI, свідками цього стали іноземні журналісти, кадри з Санта-Круза не одну добу були головною новиною засобів

масової інформації у світі. За даними індонезійських військових загинуло 19 осіб, за підрахунками внутрішньої розвідки Індонезії – 50, але іноземні джерела наполегають, що кількість жертв налічує сотні. Так уряд Португалії, на основі проведеного спецслужбами розслідування, наводить такі дані: 271 - вбитих, 382 – отримали поранення різного рівня, доля 250 тиморців присутніх того дня на кладовищі – невідома [12, 173].

Цей випадок суттєво змінив ставлення світової спільноти до подій у Східному Тиморі: питання окупаційного режиму Індонезії у східній частині острова Тимора його майбутнє стало головною темою при рогляді питань щодо захисту прав людини. Уряди Канади, Нідерландів, Данії скоротили програми матеріальної допомоги урядові Індонезії. Конгрес США, при активному лобі конгресменів-католиків, припинив програму матеріальної допомоги у розмірі 2,3 мільярдів доларів стосовно проведення тренувань ABRI. Португалія, котра на той час була головою у Раді Європи, використовувала увесь свій вплив на розвіток відносин на міжнародній арені проти уряду Сухарто. Президент спробував відновити обличчя ABRI звільненням декількох генералів та судовою справою над винними у ділійському кровопролитті. Міністрам було доручено поїхати з офіційними візитами до країн, які скоротили свої програми фінансування Індонезії та спробувати відновити дипломатичні стосунки. Уряд Сухарто був змушений погодитись на нестандартні заходи – один з лідерів тиморських повстанців Ханана Гусмао (Xanana Gusmao), котрий був схвачений у листопаді 1992 року, замість очікуваної страти отримав 20 років ув'язнення [14, 226].

Ці заходи сприяли поліпшенню відносин з такими країнами, як США, Канада, деякими країнами Євросоюзу. Це покращення стосунків було викликано зацікавленістю провідних країн світу у єдиній Індонезії в якості стратегічного союзника та великого ринку дешевої робочої сили у Азійсько-тихоокеанському регіоні. Не усі країни Західу погодились й надалі підтримувати авторитарний уряд Сухарто. Португалія та Нідерланди дуже жорстко поставились до подій у Індонезії: вони поставили у взаємну залежність розмір траншів з програми по фінансуванню реформ у Індонезії від рівня захисту прав людини. Сухарто знов зробив нестандартний крок – він повністю відмовився від цієї грошової допомоги, яку Індонезія вже отримувала на протязі 25 років. Цей захід отримав підтримку навіть від опозиції та викликав під'йом рівня національної само-

свідомості та хвилю патріотизму у Індонезії. Це була велика політична перемога Сухарто: західні країни, щоб не зіпсувати стосунків з Індонезією, створили новий консорціум без участі Нідерландів, метою якого було створення нового фонду для фінансування економічної програми уряду Індонезії.

Зі зміною влади у США від республіканця Буша до демократа Клінтона змінилось й ставлення до Сухарто та його соратників. Голос американських активістів з захисту прав людини ставав ще більш гучним, вони наполягали на найскорішому втручанні у внутрішні справи Індонезії стосовно ситуації у Тиморі. Були навіть заклики до застосування сили проти джакартського уряду та введення контингенту миротворчих військ на чолі з американцями.

У 1993 році під тиском американців Сухарто був змушений підвищити добову зарплатню до 2 доларів США. У цьому ж році З конгресмені відвідали Східний Тимор. Впливовий комітет Сенату по справах міжнародних відносин видав розпорядження щодо взаємозалежності стану прав людини у Індонезії та рівня продажу зброї до цієї країни. Трохи раніше новий уряд Клінтона наклав вето на план продажу до Індонезії винищувачів F5 [14, 234].

У 1996 році індонезійський уряд на чолі з Сухарто відчув нову поразку, але цього разу зовсім неочіковану: лідери тиморського руху визволення єпископ Бело та Рамон Рамос-Хорта, отримали Нобелевську премію миру. До цієї низки неприємних подій для уряду Сухарто можна додати візит південно-африканського лідера Нельсона Мандели, який мав двогодинну співбесіду з ув'язненим Хананою Гусмао.

У травні 1998 року відбулися події, які відкрили нову главу у історії сучасної Індонезії. Хвиля бурхливих студентських повстань, демонстрацій проти Сухарто та його оточення, незадоволення політичним курсом уряду та корупцією, міцна опозиція на чолі з її впливовими лідерами Абдурахманом Вахідом (на прозвисько Гус-Дур), лідером мусульманського руху Мухамадія (*Muhammadiah*) Ам'єном Раїсом, донькою Сукарно Мегаваті Сукарнопутрі та видатним політичним діячем Нурчолиш Маджідем, привели до того, що 21 травня Сухарто зрікається своєї влади [15, 274].

Влада перейшла до віце-президента Хабібі (*BJ Habibie*). Хабібі був “першим серед рівних” лише 17 місяців. Першим кроком Хабібі в якості президента Індонезії стосовно Східного Тимору було звільнення з-під арешту декількох лідерів визвольного руху Тимо-

ру та обіцянки про надання спеціального статусу Східному Тиморові. Міністр зовнішніх справ Індонезії Алі Алатас у своїй промові заявив, що цей статус буде значно відрізнятися від статусу Спеціального району Джокджакарта (Dacrah Istimewa Yogyakarta) та Ачеху, але все рівно Тимор буде розглядатись як частка єдиної унітарної Індонезії. Рамос-Хорта та його прибічники одностайно відкинули цю пропозицію, яка б легально оформила вливтя Східного Тимору до Індонезії [13, 133].

Голова католицької церкви Східного Тимору єпископ Бело зустрівся з Хабібі у травні 1998 року, ця зустріч вказала на появу більш дружніх стосунків та наявність здорового діалогу між Джакартою та Ділі.

У тому ж травні 1998 року посли країн Євросоюзу відвідали Ділі. Біля готелю, де проходила рада послів, зібралася натовп, який вимагав проведення референдуму, головним питанням якого було б отримання Східним Тимором незалежності. У липні цього ж року єпископ Бело заявив, що бачить лише один вихід з кризою ситуації – це проведення референдуму під егідою Організації Об'єднаних Націй. Тиморське населення підтримало цю ідею. Радник Генерального Секретаря ООН по справах Східного Тимору був свідком такої демонстрації під час його візиту у грудні 1998 року [6, 158].

Міністр зовнішніх справ Алі Алатас у січні 1999 року зробив заяву: якщо пропозиція автономії для Східного Тимору буде відкинута, уряд буде вимушений погодитись надати Східному Тимору незалежність. Хабібі особисто підтвердив цю думку. 1 січня 2000 року у новорічному поздоровленні до країни він чітко окреслив найвирогідніший розвиток цього питання: “На мій погляд, ліпше всього дати їм незалежність!” Навіть така харизматична постать як Ханана Гусмао був переміщений з тюрми до власного будинку у Джакарті за умовами остаточного звільнення лише після вирішення східнотиморського конфлікту [14, 402].

Неважаючи на наявність прогресу у розвитку відносин між урядом Індонезії та повстанським рухом, багато людей поділяють думку, що це все гра та уряд ніколи не наважиться до подібного кроку, як надання незалежності народові Тимору Лесте. З іншого боку Хабібі не мав підтримки у цьому питанні з боку власне індонезійської політичної еліти. Наприклад, Мегаваті Сукарнопутрі заявила, що вона на сто відсотків проти відокремлення цієї території. Під цим гаслом у Індонезії пройшли масові демонстрації, які

зібрали більш ніж 150 тисяч чоловік. Абдурахман Вахід, який на той час був кандидатом номер 1 на посаду президента, поділяв цю думку, й навіть погрожував провести масовий страйк проти сепаратизму в межах усієї Індонезії.

ABRI висловлювало зовсім іншу думку стосовно питання референдуму та подальшого розвитку. Індонезійські генерали завжди мали спеціальний статус: вони підпорядковувались центру, але часто діяли за власною ініціативою та бажанням. Стосовно незалежності Східного Тимору офіцерська еліта, висловила думку – так, вони, якщо буде наказ, залишать Східний Тимор, але все рівно вони будуть робити все, щоб це не відбулося.

План референдуму щодо надання мешканцям Східного Тимору вибіру між незалежністю та автономією був розроблений влітку 1999 року у США міністром зовнішніх справ Республіки Індонезія Алі Алатасон, Генеральним Секретарем ООН Кофі Аннаном та прем'єр-міністром Португалії. Референдум був призначений на серпень 1999 року. ABRI відразу відповіло на це нападом проіндонезійської тиморської міліції на активістів Фретеліну. Ханана Гусмао з Джакарти закликав до боротьби з регулярними індонезійськими військами у випадку поширення нападів міліції на мирне населення.

Референдум був проведений 30 серпня 1999 року у атмосфері миру та злагоди, що було несподіванкою для усіх. Можливо, це пояснюється тим, що проіндонезійська міліція та ABRI розраховували якщо не на перемогу, то на те, що результат референдуму буде такий, що верхня палата парламенту Індонезії (*Majelis Permusyawarrah Rakyat*) не ратифікує результат цього референдуму, як достатній для здобуття незалежності.

Всього свою волю висловили 446 953 громадян Тимору, що на той час налічувало 98,6% від усього населення. З 438 968 голосів, які були заражовані як законні, 78,5% - віддали свої голоси за скоріше отримання Тимором незалежності, 21,5% - висловились за автономію у складі Індонезії [14, 405].

Після оголошення результатів референдуму почалися заворушення між ABRI та тиморцями. В першу чергу постраждали учасники Фретеліну, священикі. Приватні будинки, магазини, церкви – все підлягалось зруйнуванню. Більш ніж чверть від 800-тисячного населення Східного Тимору було змущено виїхати з рідних осель та шукати притулок у Західному Тиморі або на інших островах [17, 179].

7 вересня у Джакарті Хананові Гусмао була дарована амністія на умовах того, що він буде транспортуваний до Ілі та звільнений вже на Тиморі у місії ООН. Насправді, це був як смертний вирок, тому що з першим ж кроком по землі Тимору він би отримав кулю, давно обіцяну йому з боку противників незалежності Тимору Лесте. Тому він просить та отримає притулок у Британському посольстві.

У той же час будинок єпископа Бело, у якому знаходилось більше 50 біженців був атакований міліцією. Сам єпископ ледве встиг врятуватись та був перевезений австралійською розвідкою до міста Дарвін. Хабібі зробив декілька спроб, щоб стабілізувати ситуацію у Східному Тиморі, але всім було зрозуміло, що він не має ніякого впливу на розвиток подій.

12 вересня 1999 року Хабібі був вимушений погодитись на ввід миротворчого корпусу ООН. Першим кроком миротворчої програми було введення 2,5-тисячного гарнізону на чолі з австралійцями. Крім Австралії свої війська до Індонезії надіслали Нова Зеландія, Великобританія, Таїланд, Сінгапур та Філіппіни. Миротворчі сили не зустріли ніякої протидії з боку проіндонезійської міліції або регулярних військ, які залишили Східний Тимор та були переростаншовані на Західному Тиморі [14, 421].

Ханана Гусмао, Хосе Рамос-Хорта, єпископ Бело сформували новий уряд нової країни. Але не можна зазнати, що з отриманням незалежності Східний Тимор, а вірніше, Тимор Лесте, позбавився проблем - так вони були зовсім іншого характеру, але ж вони існували. По-перше, згідно з результатами референдуму більше 20% населення Тимору Лесте бачили своє майбутнє у складі Індонезії, ці проіндонезійські тенденції не слабшають й зараз, навпаки, згідно з останніми повідомленнями, відсоток невдоволених самостійністю зростає. По-друге, із здобуттям незалежності Тимор Лесте відрізав себе від нафтових та газових родовищ, що на сьогоднішній день не є великою проблемою завдяки допомозі Австралії, але рано чи пізно тиморцям прийдеться зіткнутися з проблемою нестачі пального. Тимор Лесте був завжди відомий своїми курортами, рекреація є головною статтю загального прибутку, але завжди існує вирогідність зниження попиту на туристичні центри у Тиморі, що може привести до серйозної економічної кризи. Прикладом цього як раз може виступити сусідня Індонезія. Низка терористичних актів, епідемія САРСу та інше зробили свою чор-

ну справу – десятки мільонів доларів не надходять до бюджету країни, що призводить до швидкого росту інфляції та нової економічної кризи.

Для Індонезії втрата Східного Тимору була найсильнішою політичною поразкою за часів незалежності. По-перше, цим був створений прецедент для інших народів або повстанських формувань, які прагнуть незалежності. Так, наприклад, після проголошення незалежності Тимору Лесте, з новою силою спалахнуло повстання ачеського народу, на Західному Іріані почалися страйки із закликами до здобуття незалежності. По-друге, постраждав міжнародний імідж Індонезії: за часів Сухарто навіть провідні країни світу не наважувались диктувати свої умови уряду Республіки Індонезія, незважаючи на наявність великих боргів. Починаючи з правління Хабібі до наших часів, Індонезія чітко виконує накази країн-кредиторів. По-третє, змінилось ставлення народу до представників влади: накази уряду перестали бути чимось обов'язковим до виконання, з'явився елемент анархії, котрий був неможливим за роки правління Сухарто та його прибічників.

Процес регенерації Тимору Лесте буде тривати ще не один рік і тільки час може дати відповідь на питання чи був цей процес вдалим, зміг чи ні народ Тимору Лесте власноруч керувати на своїй землі, чи стане Тимор Лесте повноправним членом міжнародної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Ballard, John. *The view from down-under: coalition C2 Interoperability and operation Stabilise in East Timor*. US Naval War College, 1996.
2. Bentley, Carter. *East Timor and the Crossroads: the forging of a nation*. Cassell. US, 1995. 259 p.
3. Dunn, James. *Timor: a people betrayed*. ABC Books. Australia, 1996, 365 p.
4. East Timor, Indonesia and the world community: resistance, repression and responsibility. *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 2000.
5. East Timor: prospects for peace. *World Council of Churches*. Geneva, 1995. 145 p.
6. Gunn, Geoffrey. *The East Timor and the UN: the case for intervention*. Africa World Press. US, 1997. 240 p.

7. Hatcher, Peter. As ordered, 3.000 Falentil guerillas sit on the sidelines. Australian Financial review, 1999.
8. International Law and the question of East Timor. Platform of jurists for East Timor. UK, 1995, 352 p.
9. Madjiah, Lela. Timor Timur/perginya si anak hilang. Antara Pustaka Utama.Jakarta, 2002, 230 h.
10. Niner, Sarah. To resist is to win: the autobiography of Xanana Gusmao.Aurora Books.Australia, 2000, 256 p.
11. Parkinson, Tony. Learn from East Timor, Jakarta told. The age, 2000.
12. Pinto, Constancio. East Timors's Unfinished struggle: inside the Timorese resistance. South End Press. US, 1996, 292 p.
13. Ramos-Horta, Jose. Funu: unfinished saga of East Timor. Red Sea Press. US, 1987, 208 p.
14. Ricklefs M.C.A history of modern Indonesia since 1200. Stanford University Press. US, 2001, 495 p.
15. Suharto.Pikiran, ucapan dan tindakan saya. Penerbitan Gramedia . Jakarta, 1995, 347 p.
16. Taudevin, Lansell.East Timor: Too little too late. Duffy&Snellgrove. Australia, 1999. 319 p.
17. Taylor, John. East Timor. The price of freedom. Zed books. UK, 1999. 272 p.

АНАЛІЗ СЕМАНТИКИ СИНОНІМІЧНИХ ОДНОСКЛАДОВИХ ДІЄСЛІВ СУЧАСНОЇ КИТАЙСЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ ОДНОСКЛАДОВИХ ДІЄСЛІВ „摆“ ТА „放“)

T.B. Демчук

Актуальність даної роботи полягає в тому, що теоретичний підхід та практичний матеріал, що використовується в процесі дослідження, ще не опрацьовувалися в українській китайстиці і лише частково розглядалися іноземними фахівцями в галузі лексикології. Цей факт дає підстави провести відповідну аналітично-порівняльну роботу над семантичними відношеннями, які існують між взятими до розгляду лексичними одиницями, для заповнення прогалини опрацювання зазначеного аспекту в лексикологічній практиці, що безумовно сприятиме поглибленню вивчення проблеми синонімії в сучасній китайській мові.

Предметом нашого дослідження є лексична синонімія.

Проблема синонімії як одного з видів відношень, що існують між лексичними одиницями мови, посідає одне з чільних місць в роботах провідних дослідників-лексикологів (Ю.Д. Апресян [Апресян 1974], А.Л. Семенас [Семенас 1992], К.С. Горбачевич [Горбачевич 1967], А.А. Уфімцева [Уфімцева 1967]; Се Венъцин [Се Венъцин 1982], У Чжанькунь [У Чжанькунь 1983], Чжан Чжій [Чжан Чжій 1980] і багато інших). Синонімія містить цілий спектр питань, розглянувши які, можна належним чином проаналізувати синонімічні відношення, що існують в мові. До переліку такого роду лексикологічних реалій включають проблему розмежування синонімів та квазисинонімів, вивчення окремих типів синонімів, утворення (функціонування) синонімічних рядів, еволюцію значень синонімів, роль синонімів у мовному процесі тощо.

Дане дослідження планується провести в рамках розгляду одного з вищеперечислених лінгвістичних моментів: проблеми розмежування синонімів та квазисинонімів в лексикологічній практиці сучасної китайської мови на матеріалі односкладових дієслів.

Перед тим як розпочати безпосереднє вивчення зазначених лек-

сичних одиниць, доцільно звернути увагу на мовознавчий момент, який набуває неабиякої ваги під час проведення аналітичної роботи над лексичним складом сучасної китайської мови: визначення належності того чи іншого слова до певної частини мови. Варто зауважити, що це питання було і залишається дискусійним, а тому не до кінця розв'язаним у граматичній практиці сучасного Китаю. Але так як мета нашої роботи полягає не в заглибленні в проблему дефініції частин мови в реаліях сучасної китайської мови, а в розгляді синонімічних відносин між словами, то для дослідження взято лексику з вже встановленим лексико-граматичним статутом. Слова вибрано після опрацювання лексичного матеріалу „Словника використання дієслів” („动词用法词典”) [Словник використання дієслів 1987] та лексики, яка представлена в книзі відомого китайського лінгвіста У Шупін „380 найбільш використовуваних дієслів китайської мови” („汉语动词380例”) [У Шупін 2000], де автором було скомпоновано мінімальні синонімічні ряди найбільш використовуваних дієслів сучасної китайської мови (синонімічний ряд містить 2-3 слова) загальним обсягом 380 лексичних одиниць, які було розглянуто в площині їх спорідненості у сфері функціональної реалізації.

Аналіз зазначених праць дозволяє стверджувати, що лексичний матеріал, який планується дослідити, відноситься до визначеній лексико-граматичної категорії (дієслово) та перебуває в певного роду синонімічних відношеннях, створюючи синонімічні ряди І групи [Се Веньцин 1982].

Лексикологічна практика вивчення синонімічних рядів має достатньо вагому дослідницьку спадщину, яка вражає не лише кількістю науковців (С.Ф. Левченко [Левченко 1967], М.Ф. Палевская [Палевская 1967]; Се Веньцин [Се Веньцин 1982], У Шупін [У Шупін 2000] і т.д.), але й різноманітністю аспектів, які розглядалися в їх наукових працях. Разом з тим, потрібно зауважити, що проблему виведення повноцінної моделі аналізу семантики синонімічних односкладових дієслів сучасної китайської мови на компонентному рівні для подальшого встановлення ступеню близькості даних дієслів, ще не було розглянуто належним чином. На нашу думку, існує лише кілька праць, які мають певного роду відношення до зазначененої проблеми. Це – праця В.П. Захарова „Односкладові слова в китайському мовленні” [Захаров 1982], що висвітлює питання існування і функціонування односкладових слів у

сучасній китайській мовленнєвій практиці, та фундаментальна монографія А.Л. Семенас „Лексикологія сучасної китайської мови” [Семенас 1992], де обґрунтovується явище синонімії в реаліях лексичного складу китайської мови (переважно на матеріалі дво- або багатоскладових слів).

Намагаючись заповнити цю “порожнечу” в дослідницьких навчаннях сучасної синологічної думки, об’ектом дослідження було обрано мінімальний синонімічний ряд односкладових слів (дієслів) сучасної китайської мови, який складається з двох-трьох лексичних одиниць.

Планується розглянути лише мінімальні синонімічні ряди (хоча потенційно їх можна і розширити) з тієї причини, що зазначені лексичні одиниці є багатозначними і тому в достатній мірі складними для проведення більш масштабного аналізу на даному етапі дослідження.

Отже, в процесі розгортання дослідження ми стали перед фактом ще однієї мовної реалії: взаємовідношення синонімії та полісемії лексичних одиниць. Видатний науковець в галузі лексикології сучасної китайської мови А.Л. Семенас таким чином характеризує дане явище: „Дослідження відношення синонімії та полісемії в їх взаємо-зв’язку є необхідною умовою для адекватного та системного опису лексики” [Семенас 1992, 48]. Особливо актуальним виглядає це твердження під час проведення науково-аналітичної роботи над односкладовою лексикою (діесловами) сучасної китайської мови.

Знаючи, що чим простіша формальна структура лексичної одиниці, тим складніше її семантичне наповнення, стає зрозумілим, що такого роду лексеми мають достатньо велику кількість семем.

Отже, на початку проведення безпосереднього аналізу взятих до розгляду конкретних слів-синонімів (односкладових дієслів) „摆” та „放”, що складатимуть мінімальний синонімічний ряд, потрібно визначити всі окремі значенняожної зазначененої лексичної одиниці.

На основі інформації, яка зафікована в „Словнику сучасної китайської мови” („现代汉语词典”)[Словник сучасної китайської мови 1998, 29] та книзі професора У Шупін „380 найбільш використовуваних дієслів китайської мови” („汉语动词380例”)[У Шупін 2000, 1-2], було виведено сім значень діеслова „摆”:

- 1) поставити на певне місце у визначеному порядку для огляду (заміливання);

- 2) демонструвати (себе), вихвалятися;
- 3) розмахувати (рукою) в різні боки;
- 4) установка, що складається з важкого предмету, який висить на тоненькій нитці та розгойдується із сторони в сторону (маятник). Довгота коливання маятника не змінюється; коли амплітуда коливання не дуже велика, період коливання є постійним (поняття маятника, що використовується у фізиці) (наук.);
- 5) установка, за допомогою якої контролюють частоту коливань у пристроях (годинник) (поняття маятника, що використовується для реалій життя);
- 6) викладати (факти) в певному порядку;
- 7) класти, додавати (воду, цукор) (діал.).

Як виявилося під час розгляду дієслова „放”, дана лексема має ще складнішу семантичну структуру: у слові налічується п'ять надцять окремих значень [Словник сучасної китайської мови 1998, 357-358], [У Шупін 2000, 2-4]:

- 1) ліквідація обмеження, отримання волі;
- 2) на визначений час припинити (навчання, роботу);
- 3) давати волю, не контролювати (дітей, голос);
- 4) випасати (худобу);
- 5) депортувати, висилати;
- 6) випускати, метати, стріляти;
- 7) підпалювати;
- 8) давати гроші під проценти;
- 9) збільшувати;
- 10) розпускатися (квітка);
- 11) відкласти (справу);
- 12) валити (дерева);
- 13) поставити на певному місці;
- 14) класти, додавати (соус, сіль);
- 15) обмежувати, контролювати свої рухи, емоції для досягнення певної міри, такту у своїй діяльності.

В процесі пошуку всіх доступних для опрацювання значень розглядуваних лексичних одиниць звертається увага на те, що іноді між окремими значеннями полісемантичного слова існує певного роду семантичний зв’язок, але деколи є семеми настільки віддалені на значенневому рівні, що виникає бажання звернутися до етимології лексеми і прослідкувати розвиток її значень в діахронічному розрізі, для того, щоб зрозуміти зв’язок, який поєднує ці

значення в одній лексичній одиниці (наприклад, перше („ліквідація обмеження”), сьоме („підпалювати”) та дванадцяте („валяти (дерева)”) значення дієслова „放”)). Разом з тим, щоб не виходити за рамки нашого основного дослідження, зосередимося не на “внутрішніх”, а на “зовнішніх” семантичних відношеннях вибраних слів і розглянемо їх узуальні значення в порівняльно-аналітичному ракурсі.

Підводячи перші висновки, які безпосередньо стосуються нашого дослідження, зазначимо, що кожна з розглядуваних лексем має багате семантичне наповнення, але значень, які вказують на їх синонімічну спорідненість, насправді виявилося не так і багато, в принципі, лише одне „поставити” (перше значення дієслова „摆” та тринадцяте слова „放”).

Цей конкретний приклад підтверджує той факт, що, коли йдеться про полісемантичну одиницю, говорити про синонімію між словами не видається доцільним. Слід акцентувати увагу на тому, що існують певного роду синонімічні відношення між окремими значеннями лексичних одиниць.

Продовжуючи аналітичну роботу над окремим значенням, яке безпосередньо засвічує синонімічний статус взятих до розгляду лексем, можна визначити ступінь близькості даних слів на семантичному рівні. Для цього доцільно використати метод компонентного аналізу, який широко застосовується в лексикологічній практиці як китайськими спеціалістами (Ван Чженькунь [Ван Чженькунь 1983]), так і іноземними мовознавцями (А.Л. Семенас [Семенас 1992]).

За допомогою цього методу з тлумачень значень слів, що перевивають в синонімічних відношеннях, потрібно вивести спільні та диференційні компоненти, які містять семеми цих лексем, і зробити висновок стосовно різновиду синонімічних відношень, які існують між відповідними значеннями розглядуваних лексичних одиниць.

Розглянемо таким чином тлумачення спільного для дієслів „摆” та „放” значення „поставити”, які ми знаходимо на сторінках праці професора У Шупін „380 найбільш використовуваних дієслів китайської мови”:

„摆” – (предмет) поставити (виставити) на певне місце у визначеному порядку для огляду (замітування) людьми [У Шупін 2000, 1];

„放” – (предмет) поставити на певне місце [У Шупін 2000, 2].

Методом компонентного аналізу виділимо наступні семантичні

компоненти розглядуваних семем: 1) займати певне місце; 2) розташовуватися у визначеному порядку; 3) бути поставленим для огляду (замілування).

Застосувавши структурну форму, яку запропонувала в монографії „Лексикологія сучасної китайської мови” А.Л. Семенас [Семенас 1992], створимо таблицю семантичних компонентів розглядуваного значення даних синонімічних лексем:

Лексична одиниця	Семантичний компонент Значення	Займати певне місце	Розташовуватися у визначеному порядку	Бути поставленим для огляду (замілування)
摆	поставити	+	+	+
放	поставити	+	-	-

Проаналізувавши зафіксовані в таблиці дані, можна зробити висновок, що відповідне значення даних лексем містить один спільний семантичний компонент та два, що несуть диференційне навантаження.

На основі результатів проведеної аналітичної роботи можна стверджувати, що розглядувані слова в даному значенні (за визначенням Ван Чженькуна [Семенас 1992, 47] та Ю.Д. Апресяна [Апресян 1974, 218]) можуть бути лише словами близькими за значенням або квазисинонімами („近义词”), а в ракурсі практичної реалізації – мати обмежену кількість випадків взаємозаміні.

Для повного семантичного аналізу розглядуваних лексем слід зазначити, що дані лексичні одиниці мають ще одне спільне значення: „класти, додавати (сіль, цукор)” (сьоме значення дієслова „摆” та чотирнадцяте значення слова „放”), але в даному випадку проводити порівняльно-аналітичну роботу над зазначенними семемами видається недоцільним, тому що (як було зазначено професором У Шупін) дієслово „摆” виражає значення „додавати” лише в деяких діалектах Китаю і не містить його, перебуваючи в активах лексичного фонду державної мови путунхуа (普通话) [У Шупін 2000, 4]. Це зауваження дає нам підстави стверджувати, що дане узуальне значення розглядуваних лексем не може виступати показником синонімічного статусу зазначених слів.

Разом з тим, коли ми все ж таки зробимо зухвале припущення, що узуальне значення „додавати” лексем „摆” та „放” в семантических структурах обох дієслів повноцінно представлено в державній мові пітунхуа (普通话), то складається цікава ситуація: в середині семантичної структури зазначених лексем значення „додавати”, не маючи чіткого семантичного зв’язку з попереднім „поставити”, починає формувати новий синонімічний ряд, зі значенням „додавати”. Таким чином, виникає явище, яке є надзвичайно актуальним для полісемантичних слів, коли одна лексема, маючи багатий семантичний склад, може входити до різних синонімічних рядів, де частіше за все реалізується лише одне з її багатьох значень.

Підбиваючи загальні підсумки здійсненого дослідження, потрібно зазначити, що в процесі опрацювання взятого до розгляду лексичного матеріалу (односкладові дієслова „摆” та „放”) було виконано основне завдання дослідження: створено модель схеми аналізу відносин, які існують у мінімальних синонімічних рядах односкладових дієслів сучасної китайської мови.

Для цього було належним чином розглянуто зазначені односкладові дієслова на рівні семантичних компонентів з врахуванням та аналізом максимальної кількості дотичних лексикологічних факторів (полісемантичність розглядуваних слів, входження лексем до різних синонімічних рядів і т.д.), які можуть впливати на коректність визначення ступеню синонімічності взятих до опрацювання лексичних одиниць.

У процесі зазначененої роботи також виявлено необхідність звертання уваги також на лексикологічні моменти, які не є основними в даному дослідженні (еволюція окремих значень лексем, потенційне абсорбування літературною мовою діалектного значення лексичної одиниці і т.д.), але не менш важливими в загальній картині побудови цілісного проекту моделі дослідження відношень, які існують в синонімічних рядах односкладових дієслів сучасної китайської мови.

ЛІТЕРАТУРА

Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва, 1974.

Ван Чжісенъкунь, Се Венъцин, Лю Чжісенъдо. Основи мовознавства. Пекін, 1983.

-
- Горбачевич К.С.* О переменном характере лексической синонимии // Лексическая синонимия: Сб. статей. Москва, 1967.
- Захаров В.П.* Односложные слова в китайской речи. Москва, 1982.
- Левченко С.Ф.* Подбор и разработка компонентов синонимического ряда в полном словаре синонимов // Лексическая синонимия: Сб. статей. Москва, 1967.
- Методика дослідження граматики та стилістики китайської мови. Шанхай, 1991.
- Палевская М.Ф.* Проблема синонимического ряда, его границы и возможности выделения доминанты // Лексическая синонимия: Сб. статей. Москва, 1967.
- Се Венъцин.* Типи синонімів сучасної китайської мови. №2, ЮЦЮЯ, 1982.
- Семенас А.Л.* Лексикология современного китайского языка. Москва, 1992.
- Словник використання дієслів. Шанхай, 1987.
- Словник сучасної китайської мови. Пекін, 1998.
- Уфимцева А.А.* Некоторые вопросы синонимии // Лексическая синонимия: Сб. статей. Москва, 1967.
- У Чжсанькунь. Лексика. Шанхай, 1983.
- У Шутін. 380 найбільш використовуваних дієслів китайської мови. Пекін, 2000.
- Чжсан Чжсій. Деякі проблеми складання словника синонімів. №5, ЧЮ, 1980.

ТУРЕЦЬКІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ-ЗООНІМОМ У СЕМАНТИЧНОМУ АСПЕКТІ

I.L. Каян

Дослідження стнонаціональних особливостей фразеології різних мов сприяє вивченю мовних картин світу та визначенню національних стереотипів того чи іншого етносу. На мову в значній мірі у процесі її історичного розвитку впливають і позамовні явища – мислення, пізнання, свідомість, а особливо ж культура мовного колективу. Останнім часом активно розвивається і наука, що вивчає взаємозв'язок мови та культури – лінгвокультурологія. Звичайно, культура впливає не лише на фразеологію мови, а й на всю її лексичну систему, але через фраземи та паремії, що є зразками народної творчості, виявляються найбільш яскраво. Більшість фразеологів намагаються вибрати якусь певну тематичну групу сталих виразів у відповідності до домінуючого компоненту фразеологізма, щоб охарактеризувати тип мотивації та лінгвокультурологічні особливості фразеологічного пласти цієї групи. Найбільш цікавими та досить чисельними є фразеологізми з компонентом-зоонімом. Світ тварин завжди був загадковим і привабливим для людини, а назви тварин завдяки конотативним значенням у метафоричній формі відображають сприйняття світу певною етнічною спільнотою. Фраземи та паремії турецької мови з компонентом-зоонімом відображають ставлення турецького народу до тих чи інших тварин.

Актуальність даного дослідження визначається необхідністю семантичної характеристики турецьких фразеологізмів з компонентом-зоонімом, їх джерел походження та невивченістю системних зв'язків у межах даної групи фразеологізмів, за допомогою яких проявляються етнонаціональні відмінності. Метою даної роботи є встановлення лінгвокультурологічних факторів, що є причиною специфічних конотацій турецьких фразеологізмів, класифікація турецьких фразеологізмів у відповідності до класу тварини даного фразеологізму. Зооніми досліджували в аспекті загального мовознавства такі лінгвісти, як В.І. Жельвис [Жельвис 1987, 40-54], О.А. Корнілов [Корнілов 2003, 237-241], К.М. Гюлумянц [Гюлумянц 1971, 109-119]. Зооніми на матеріалі окремих національних мов стали об'єктом

дослідженсь таких вчених, В.Д. Ужченко та Авксентьев Л.Т. [Ужченко, Авксентьев 1990, 132-133] (українська мова), Б.М. Ажнюк [Ажнюк 1989, 22] (англійська мова), А.Г. Назарян [Назарян 1968, 320-321] (французька мова), Д.Т. Мальцева [Мальцева 1991, 40-46] (німецька мова). На матеріалі турецької мови розглядалися лише конотативні значення зоонімів у складі фразеологізмів [Каян 2004, 249-253]. Матеріалом даного дослідження є фразесологізми (фразеземи, прислів'я та приказки) з компонентом-зоонімом, що були вибрані нами з різних лексикологічних джерел сучасної турецької мови.

Як зазначає Голубовська І.А. [Голубовська 2002, 198], „середовище проживання етносу ... відіграє важливу роль у формуванні еталонних стереотипів і усвідомлення дійсності, через яку етнос „бачить” світ... У кінцевому етапі їм може бути присвоєна номінація національних інтелектуально-оцінних концептів.” Як національно марковані одиниці у фразеологізмах виступають назви тварин, які мають різні значення в залежності від мови. Але різниця від мови до мови проявляється у них на рівні конотації, тобто спостерігаються різні відтінки значення, різні додаткові значення одного і того самого слова.

Як зазначає К.М. Гюлумянц [Гюлумянц 1972, 115], існує дві групи фразеологізмів, перша група – це фразесологізми з мотивованими конотаціями, що відображають ставлення того чи іншого народу до певної тварини, інша ж група – це ірреальні (немотивовані) фразеологізми, що є найбільш самобутнім явищем кожної мови. Зазначимо, що конотація зоонімів, а також їх продуктивність при формуванні сталих виразів, є наслідком декількох факторів, найважливішими з яких є такі:

1) поширеність тієї чи іншої тварини на даній географічній території (так, наприклад, назви таких тварин, як *газель* (*ceylan*) та *антилопа* (*ahu*), що живуть у лісах Анатолії, використовуються туркам з конотативним значенням у поєднанні з іншими словами: *ceylan gibi* – парубок, як сокіл, *ceylan bakişlı* (до сл. з поглядом газелі) – очі ясні, як у сокола або *ahu gözlü* (до сл. з очима, як у антилопи) – очі, як зіроньки, *ahu gibi* (до сл. як антилопа) – дівчина, як ластівка або дівчина, як лебідка.

2) роль тварини у сільськогосподарській культурі даного народу (у Туреччині з цієї точки зору, в першу чергу, можна виділити *барана* (*koc*), що у складі ідіом позначає юнака у розквіті сил; якщо людину порівнюють з бараном, то таким чином хочуть підкреслити

її фізичну велич та могутність: *koç yiğit* (досл. баран-молодець) – хлопець, як орел. Сталі вирази з лексемою **ягня** (*kuzu*) використовуються по відношенню до сумирних, спокійних, слухняних осіб: *kuzu gibi olmak* – як ягня, *kuzu kesilmek* (досл. бути зарізаним, як ягня) – мовчить, як вівця, а фразеологізми з лексемою **вівця** (*koypın*) позначають тупість: *koypın bakışlı* – дивиться, як баран, *koypın kaval dinler gibi dinlemek* (досл. слухати, як вівця ріжок пастуха) – прислухатися, як засінь до бубона.

Та найбільшим другом кочівника-тюрка був, звичайно ж, **кінь** (*at*), про що і свідчить і величезна кількість ідом та прислів'їв, пов'язаних з цією твариною. Цікавий коментар до приказки *At yiğidin yoldaşıdır* – кінь друг молодця: „Турки дуже люблять коня. ... турки кожен день проводять з конем: перевезення, мандрівки... Кінь настільки близький друг турка, що він доглядає його краще ніж дружину та дітей” [Atasözleri ve deyimler sözlüğü 1988, 164] Кінь взагалі пов'язаний не лише з господарством турка, а й взагалі з його свідомістю та повсякденним життям, змаганнями на війні, про що свідчать і такі приказки: *At kudümü, yurt kudümü, avrat kudümü* – турок вважає священими свого коня, батьківщину та дружину.

Цікаві є фраземи й з орнітонімом **півень** (*horoz*): *horozu bile yumurtalar* (досл. у нього півень навіть несеться) – як ведеться, то й півень несеться.

Поруч з півнем досить продуктивним компонентом сталих виразів є орнітонім *gusak*, який вважається досить важливою тваринною у сільському господарстві: *kaz gibi iççir tavuk gibi yere düştmek* (досл. літати, як гуска, а власті, як курка) – рівнялась свиня до коня, та шерсть не така, *kaz kazla daz dazla, kel tavuk topal horozla* (досл. гусак з гускою, лисий з лисим, обскубана курка з кривим півнем) – кінь з конем, віл з волом, *kaz gibi yoltmak* (досл. обскубати, як гуску) – обдерти, як липку.

3) роль та місце певної тварини у міфології, історії, культурі народу (наприклад, для турків тотемом є вовк, у легендах та поезії в образі **вовка** (*kurt*) вони зображують бога неба Тенгрі, згідно з переказами ж, тюркські племена походять від вовків, тому цей зоонім має відмінні від інших мов конотації). Коли турки кажуть *o işin kurdudur* (досл. він знає свою справу, як вовк) – він на тому собаку з її. Вовк вважається священною твариною Анатолії ще з хетських часів. Вовк є тотемом анатолійських турків. Зокрема це

підтверджують і такі вирази, як *kurtlar uluyunca inekleri yemesinler diye gökten ağızlarına uylucesek düşer* – коли вовки виуть. Ім з неба в рот їжа дістается, що свідчить про святість та богообраність вовка, *kuryla kuzuyu barışturmak* (досл. помирити вовка і ягня) означає досягнути вічного миру, хоча зазвичай цей вислів у сучасній мові у переносному значенні використовується по відношенню, до ситуацій, здійснення яких є маломовірним фактом. Ідіома *eski kurt* (досл. старий вовк) – 1. майстер своєї справи; 2. спритна людина зображує вовка вже двояко і плавно переходить у фразему *kurt dumanlı havayı sever* (досл. вовк любить туманну погоду) – ловити рибу в каламутній воді, що надає постаті вовка конотативного значення хитрості.

Цікаві також легенди та міфи у тюрків пов'язані з маленькою, але дуже співучою пташкою – **соловейком** (*bülbül*). За легендою, соловейко у турків вважається надзвичайною пташкою. До речі, це переконання пов'язане ще з перською культурою та перськими традиціями, які турки перенесли на свої території. Цей маленький птах, що красиво співає, є об'ектом багатьох казок, легенд, оповідок. Взагалі цей птах є символом кохання, його спів – слова молитви, слова поклоніння, з якими закоханий звертається до своєї коханої. У фразеології ж даний орнітонім передає стан закоханості, взагалі має лише позитивні конотації. Зокрема є такі цікаві фразеологізми з назвою цієї пташки: *bülbül gibi bilmek* (досл. знати, як соловейко) – знати, як свої п'ять пальців, *bülbül gibi konuşmak* (досл. розмовляти, як соловейко) – говорити, наче соловей співає, *bülbül gibi şakıtmak* – щебетати, як соловейко. Є також два прислів'я, у яких зображені страждання соловейка, покараного за свій голос: *bülbülü altın kafese koymuşlar ah vatanım der* – не потрібна солов'ю золота клітка, бо країна йому зелена вітка, *bülbüle altın kafes zindandır* – соловейку і золота клітка в'язниця, *bülbün çektiği dili belası* (досл. соловейко страждає через свій голос) – язик мій – ворог мій. Джерелом виникнення цих прислів'їв можемо вважати турецьку народну казку “Соловейко та король”, у якій лейтмотивом є сум соловейка якого змусили співати у королівському палаці, за лісом.

А з всемогутнім легендарним птахом **феніксом**, що живе, за переказами, на горі Каф, порівнюються горді і впевнені у собі люди тощо. Є у турецькій мові і декілька фразем пов'язаних з легендарними птахами. Так, у багатьох казках мова йде про птаха-фенік-

са, що живе біля міфічної гори Каф. Цей птах всемогутній і завжди приходить на допомогу казковим героям, він не потребує допомоги, що і відображається у фраземах: *anka gönüllü* (досл. з серцем фенікса) – *гордий*, *anka gibi* – як *жар-птиця*.

Взагалі всі фразеологізми з компонентом-зоонімом можна класифікувати за трьома семантичними ознаками: 1) із загальним поняттям-зоонімом, наприклад, тварина (*hayvan gibi* – як *звір*), птах (*kuş iukusu* – стить, як *горобець на гілці*), комаха (*böcek gibi* – як *комашка*), риба (*balık etinde* – ні *риба*, ні *м'ясо*); 2) фразеологізми з назвами конкретних представників світу тварин – власне зоонімами (*deveyi pire yapmak* – *робити з мухи слона*), орнітонімами (*baykuş gibi* (досл. як *сова*) – *каркає, як ворона*), ентомонімами (*karinca duası gibi* (досл. як *молитва мурашки*) – *писати, як курка лапою*, рептилонімами (*yalan gibi* – як *змія*) тощо; 3) стали вирази з назвами частин тіла тварин – партонімами (*ձզօբ* (тур. *gaga*): *gaga bırun* (досл. *ніс-ձզօբ*) – *орлиний ніс*, *крила* (тур. *kanat*): *kanat açmak* (досл. *розкрити крила*) – *захищати когось, пух* (тур. *tüyü*): *tüyü gibi* (досл. як *пух*) – *легенький, як пух, tüyleri diken diken olmak* – *покритися гусячою шкірою*).

Як видно з вищезазначених прикладів, внутрішня форма фразем та паремій відіграє важливу роль у вираженні національної специфіки фразеологізмів. Национальна специфіка фразеологізмів з компонентом-зоонімом також виражається і в таких системних явищах фразеології, як синонімія, варіантність та антонімія.

Фразеологічні синоніми в переважній своїй більшості спрямовані на відображення світу людини: її зовнішності, рис характеру, вдачі, соціального статусу, розумових здібностей. Хоча поруч з ними існують і фразеологізми спрямовані на відображення часу, простору та розміру.

Фразеологічні синоніми, що характеризують людину, можна поділити на декілька груп, у відповідності до людських характеристик. Так, серед фразеологізмів, що передають **тупість**, можна виділити у відповідності до фразеологізма з компонентом зоонімом наступні групи: 1) фраземи з власне зоонімом *koyun baklı* (досл. з *поглядом вівці*) – *дивиться, як вівця, eşek kafalı* (досл. з *головою віслюка*) – *дурний, як баран*; 2) з компонентом-орнітонімом: *kaz kafalı* (досл. з *головою качки*), *kuş beyinli* (досл. з *мозгом пташки*), що на українську мову перекладаються як *дурний, як курка*; 3) паремії з власне зоонімом: *koyun kaval dinler gibi dinlemek* (досл. як

вівця слухас ріжок пастуха) – прислухатися, як засуль до бубона, *deve nalbanda bakar gibi* (досл. як верблюд дивиться на коваля), *öküz trene baktığı gibi bakmak* (досл. як бик дивиться на потяг), що в українській мові відповідають фразеологізму дивиться, як баран на нові ворота. Семантично близьким до наведених фразеологізмів є і приказка *eşek hoşsaftan ne anlar?* (досл. що розуміє віслюк у компоті) – розбирається, як баран в апельсинах.

Синонімічні ідіоми *kuş uykusu* (досл. пташиний сон) – спить, як горобець на гілці, *tavşan uykusu* (досл. заячий сон) – положливий, як засуль, передають **полохливість**, здатність швидко прокидатися.

Важливим критерієм народу як нації та людини як особистості є такий критерій, як **працьовитість**. До цієї семантичної групи входять дві ідіоми з компонентом-зоонімом. Це ідіома з ентомонімом бджола *arı gibi çalışmak* (досл. працювати, як бджола) – працювати, як бджілка, її синонімом виступає фразеологізм *it gibi çalışmak* (досл. працювати, як собака) – бігати, як собака (у своїх справах), що є нехарактерною для турецької мови, оскільки в мусульманській традиції собака є нечистою твариною і більшість ідіом, пов’язаних з назвою цієї тварини мають негативні конотації. Поруч з даними ідіомами можна виділити і фразеологізми, що передають **завзятість**, навіть **хазяйновитість**. Це такі синонімічні сталі вирази як *aridan korkan bal satamaz* (досл. хто боїться бджол мед на продаж) – вовків боятися в ліс не ходити та *serçeden korkan dari ekmez* (досл. горобців боятися просо не сіяти) – горобців боятися просо не сіяти.

Безперечно, щоб добре працювати слід і добре харчуватися, тому зараз ми переходимо до характеристики ідіом, що передають **голод**. Зокрема тут можна виділити такі фразеологічні синоніми, як *aç aylı oynamaz* (досл. голодний ведмідь не танцює) – хто коня годуює, той вдома ночує та *aç domuz daridan çıkmaz* (досл. голодна свиня не вийде з проса) – голодній курці просо сниться. Є також ідіоми, які використовуються для позначення апетиту, почуття голоду: *taumut iştahlı* (досл. з апетитом, як у мавпи) та *kurt gibi aç* – голодний, як вовк. Фразема з компонентом **мавпа** є немотивованою і нехарактерною для турецької культури.

Більш цікавими є синонімічний ряд фразеологізмів для передачі фразеосемантичного значення **лінощів та неробства**. Наприклад, це такі фразеологізми, як *sinek avlamak* (досл. ловити

мух) – ловити гав (слід зазначити, що тут спостерігається повна невідповідність на рівні зооніма між турецькою та українською мовою, оскільки у турків використовується ентомонім муха, а в українській мові орнітонім *гава*), *kedi olalı bir fare tuttu* (досл. за все своє котяче життя лішиє одну мишу впіймав) – кішці міши хвоста від'єли або *leylegin ömrü laklaka ile geçer* (досл. життя лелеки – це цокання дзъобом) – стільки зробив, як комар надизжчав.

Семантично з вищезазначеними фразеологізмами пов’язані і приказки, що передають професіоналізм, мудрість людей через образи тварин, що є втіленням цих рис у менталітеті турецького народу: *sinek pekmezciyi tamr* (досл. муха знає того, хто продав бекмес (під бекмесом мається на увазі зварений до густоти меду виноградний сік) – летять, як мухи на мед (у внутрішній формі цієї приказки міститься реалія *pekmez* – бекmez, що надає їй національного колориту) та *ari bal alacak çiçeği bılır* (досл. бджола знає, з якої квітки з медом) – бджола летить, де мед пахтить.

Фразеосемантичне поле “час” представлене рядом фразеологічних синонімів з назвами тварин, які актуалізують якісні ознаки часових значень. Зокрема такі турецькі існують такі ідіоми, як *karga nane yeteden* (досл. коли ворона ще не йла м’яти) – ні світ, ні зоря, *horozlar ötmek* (досл. кукурікати та співати) – коли ще півні не співали, а для позначення дії, яка ніколи не трапиться, або не станеться найближчим часом використовуються дві синонімічні ідіоми: *geyikler kırkimında* (досл. коли оленю буде сорок років) – у свинячий голос та *balık kavağa çıkışsa* (досл. коли риба вилізе на тополю) – коли рак на горі свисне. Невчасність виконання якоєві дії передається і за допомогою таких ідіом, як *ati alan Üsküdarı geçti* (досл. хто взяв коня, той перейшов Ускудар (Ускудар – це район Стамбулу)) – вже занадто пізно або *at salındıktan sonra ahır kapısını kapatmak* (досл. закривати двері хліва, коли вже вкрали коня) – шукати вчорацій день.

Семантичне поле “кількість” представлене теж деякими ідіомами, що вступають між собою у синонімічні відносини. Зокрема маленька частина чогось може передаватися за допомогою метафорично забарвлених фразеологічних виразів: *devede kulak* (досл. як вухо у верблюда) – кіт наплакав та *kuşbaşı* (досл. як голова пташки) – кратля в морі.

Фразеологічні варіанти. Фразеологізми зазвичай визначаються як стійкі фрази, що не підлягають певним змінам. Звичайно, це твердження є беззаперечним щодо більшості фразем та паремій, хоча є й такі, що не підпадають під це визначення. У силу різних причин, як регіональних відмінностей, так і прагнення надати емоційно-експресивного відтінку вже існуючому фразеологізму утворилися фразеологічні варіанти. При цьому слід зазначити, що ми не ведемо мову про семантичні зміни у складі фразеологізмів, а йдеться лише про варіації слів. Фразеологізми, що зазнали змін називаються варіантами, а саме явище змінності компонентів фразеології – варіантністю.

Фразеологічні варіанти зазвичай зафіксовані літературною традицією та словниками, і відмінності можуть спостерігатися, як на лексичному рівні так і в межах певних елементів їх граматичної структури. У даному дослідженні, присвяченому виключно лише внутрішній семантиці фразеологізмів, ми розглянемо лише фразеологічні варіанти на рівні лексики.

Лексичні варіанти фразеологічних одиниць найчастіше виникають внаслідок синонімічних замін компонентів. Серед фразеологізмів з компонентом-зоонімом можна виділити декілька видів лексичних варіантів:

- заміна у фразеологізмі назви тварини (в даному випадку обидві назви тварини є абсолютно синонімічними з точки зору змісту, хоча це можуть бути тварини, що не мають нічого спільного між собою). Так, наприклад, немає нічого спільного з точки зору денотативного значення між конем та левом, але тим не менше, прислів'я *ata et ite ot vermek* (досл. давати м'ясо коня та траву собакі) – робити щось навпаки та прислів'я *arslana at ata et* (досл. давати левові коня, а коневі м'ясо) – робити навпаки є абсолютно тотожними. Зазвичай в турецьких прислів'ях кінь та віслик протиставляються один одному, але в приказці *atmı* (*veya eşeğini*) *sağlam kaziğa bağlamak* (досл. прив'язувати коня (або віслика) до міцної палиці) – брати справу під контроль – семантичної різниці між цими двома тваринами не спостерігається.

- заміна у фразеологізмі дієслова або іншого компоненту: *at olur, meydan olmaz (bulunmaz), meydan olur (bulunur), at olmaz (bulunmaz)* (досл. кінь є, поля немає (не знаходиться), поле є (знаходить), коня немає (не знаходиться) – не завжди є всі необхідні умови для виконання якоїсь справи. У прислів'ях *at*

ile eşek bir değil (досл. кінь та віслюк – не одне і те саме) та *at ile eşek yarışmaz* (досл. кінь та віслюк не можуть змагатися) – кінь волові не товариш змінюються остання частина *bir değil* – не одне та *yarışmaz* – не змагаються.

- скорочення чи додавання компонентів фразеологізмів (маються на увазі редуковані і еліпсовані фразеологізми). Як зазначає український мовознавець І. К. Білодід, “У мовній системі існують поруч розгорнені і скорочені, еліпсовані, редуковані фразеологічні одиниці... Нарощення фрази, внаслідок неповноти інформації і усічення її, коли деякі елементи висловлення здаються зайвими, – один з продуктивних шляхів еволюції форми, інколи й семантики, цих мовних одиниць” [Білодід 1974, 394]. Наприклад, у більшості фразеологічних словників наводиться прислів’я *at alan İşkündarı geçti* (досл. хто взяв коня, той перейшов Ускудар) – вже занадто пізно, а в книзі Ельчіна Шюокрю наводиться повний варіант цього прислів’я *at alan İşkündarı geçti at almayan çukurunu kazdı* [Elçin 1997, 430], що дослівно перекладається таким чином: *хто взяв коня, перейшов Ускудар, а в кого не було коня, той вирив яму*.

Поруч з фразеологічними синонімами та варіантами існують в мові і **фразеологічні антоніми** – такі вирази та речення, що за значенням є протилежними і виражають смыслове противставлення. Звичайно, їхня кількість не настільки численна, як кількість фразеологічних синонімів. У турецькій мові є певна кількість фразеологічних одиниць, які побудовані на поєднанні антонімічних понять, на зіставленні протилежних явищ та образів. Наприклад: прислів’я *ata agra, yiğide pilav* (досл. коневі – ячмінь, а молодцю – плов) – кожному своє противставляється за значенням прислів’ю *ata et, ite ot vermek* (досл. коневі м’ясо, а собакі – траву) – робити щось навпаки. Наведемо ще один приклад фразеологічних антонімів. Щоправда, слід зазначити, що дана пара фразеологізмів може бути антонімічною лише у певному контексті: *at hırsızı gibi* (досл. як крадій коней) – як злодій та *at eşkin, kılıcı keskin* (досл. зі швидким конем та гострим мечем) – як козак.

Отже, фразеологія турецької мови є явищем цілком самобутнім і цікавим та дає уяву про сприйняття турками навколоїншої дійсності. У семантиці фразеологізмів представлена інформація, яка відображає культурні коди та світосприйняття у картині світу турецького народу, а також демонструє національну специфіку найбільш яскравих фразем та паремій сучасної турецької мови.

Подальший розвиток даної теми ми вбачаємо у встановленні ідс-ографічної класифікації турецьких фразеологізмів з компонентом-зоонімом за фразесемантичними групами, що сприятиме більш чіткому усвідомленню таких явищ, як варіативність, синонімія та антонімія у межах фразеологізмів з компонентом-зоонімом та встановлення взаємозв'язку між турецькою фразеологією та мовою картиною світу турецького народу.

ЛІТЕРАТУРА

Ажнюк Б.М. Англійська фразеологія у культурно-етнічному висвітленні. Київ, 1989.

Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира. Київ, 2002.

Гюлумянц К.М. Образное употребление названий животных в сравнениях и метафорах (на материале русского и польского языков) // *Труды Самаркандинского государственного университета им. Алишера Навои, 1971, Вып. 217.*

Жельвис В.И. Национально-специфические особенности лексической семантики зоонимов как элемент типологического анализа // *Лексическая семантика и фразеология.* Ленинград, 1987.

Каян І.Л. Конотації зооморфізмів у сучасній турецькій мові // *Мовні і концептуальні картини світу.* Збірник наукових праць. Випуск 10. Київ, 2004.

Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. Москва, 2003.

Мальцева Д.Т. Немецкий язык. Страноведение через фразеологию. Москва, 1991.

Назарян А.Г. Почему так говорят по-французски. Москва, 1968.

Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Т. Українська фразеологія. Харків, 1990.

Elçin Şükrü. Halk Edebiyatı Araştırmaları. Ankara, 1997.

ОКРЕМІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ МОДЕРНІЗАЦІЇ КИТАЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

B.O. Кіктенко

В історії людської цивілізації важливе місце займає явище модернізації¹ суспільства, що пов'язується зі швидким просуванням у здатності людей керувати природою й поліпшувати матеріальні й духовні умови життя. Тому визначення феномена модернізації на прикладі китайської цивілізації є актуальним питанням, як для історичної науки, так і для історії філософії. Метою даної роботи є формульовання основних теоретичних аспектів феномена модернізації китайського суспільства, а завданнями – визначення на основі аналізу конкретного історичного матеріалу й вивчення визначальних філософських і соціально-політичних концептів закономірностей розвитку китайської цивілізації. У дослідженії використані синологічні, наукознавчі, філософські й компаративістські роботи В. Р. Бурова [1], А. Ланькова [3], Л. С. Переломова [4], М. Л. Тітаренко [5], Дж. Нідема [9], Тран ван Доана [11], Цянь Веньюаня [10], Цзян Бінхая [6], Лі Цзіцзуня [7], Мо Вейміня [8], Юй Уцзіня [12]. В українській науці на сьогоднішній день немає досліджень, присвячених спеціальному аналізу модернізації китайського суспільства.

Поняття модернізації являється лінійним і виходить з гармонічної залежності між суб'єктивною людською активністю і зовнішньою природою. Іншим аспектом *modernezaції* є сприйняття прогресивних чужорідних ідей традиційними суспільствами товариства-ми. “У країнах конфуціанського світу – як, втім, і скрізь всюди за межами Європи – модернізація була рішенням змушеним” [3]. Існує при цьому протилежний підхід, який заперечує необхідність модернізації і фактично реалізує архаїчний міф про золоте століття (міф про золоту доколоніальну епоху, коли дана цивілізація ніби то була на вершині світового процесу розвитку людської цивілізації) [3]. Також

¹ Модернізація (фрanc. modernisation, от moderne — саме новітнє, сучасний), зміни у відповідності до новітніх, сучасних вимог й норм, наприклад, модернізація (новіння) технічного обладнання, виробничого процесу й так далі.

існує підхід, в якому затверджується перевага досягнень науки і техніки китайської цивілізації – доктрина Дж. Нідема і його школи [9]. Нідем відстоює в своїх роботах пріоритет Китаю у винаході тих або інших технічних нововведень і запозиченні (типування) їх європейською цивілізацією. Проте, представник нової школи компаративного наукознавства Цянь Венъюань виступив із різкою критикою позиції Дж. Нідема, що знайшло своє відображення в його монографії “Велика інерція: науковий застій в традиційному Китаї” [10]. Цянь вважає, що в традиційному Китаї ідеологія визначала хід суспільного громадського розвитку, а не технології, що і не дало можливості формування необхідних передумов для появи сучасної науки. Тільки лише через ідеологічну універсалізацію світу (*буржуазна демократія*) можлива наукова модернізація, перетворення світу, і тому сьогодні неможливо говорити про існування світової, екumenічної науки, про що говорили і Дж. Нідем, і Н. Сивін, і А. Грем та інші вчені. Таким чином, необхідно відзначити надзвичайну дискусійність питання пріоритетності розвитку тієї або іншої цивілізації на певному етапі історичного розвитку.

Якщо прийняті нідемовське трактування розвитку науки і техніки, то китайська цивілізація в давнину і середньовіччі випереджала європейську цивілізацію. Достатньо тут пригадати “четири винаходи”: книгодрукування, порох, виробництво паперу і компас. Проте, наприкінці XVIII ст. правлячий клас останньої феодальної династії в китайській історії² проводив політику *зачинених дверей*, що вело до міжнародної ізоляції країни та неприйняттю всього іноземного (=варварського). Це спричинило виникнення серйозних соціальних криз, з яких найбільш значними є ослаблення бюрократичного апарату й армії, анексія окремих китайських територій, збільшення фінансового дефіциту, збільшення дистанції між бідними і багатими, поширення вживання наркотиків, що не лише отруювало життя людей, але й обтяжувало фінансове становище Китаю. У той же самий час, великі держави Заходу продовжували пошуки нових шляхів розвитку своєї експансіоністської політики на Далекому Сході. Історично склалося так, що Китай опинився під зовнішнім впливом Британської імперії після поразки в Опіумній війні (1840 – 1842), тобто на 20 років раніше початку буржуазних реформ Мей-цзі в Японії. Проте Китай зберіг політику са-

² Маньчурська династія Цин (1644 – 1911).

моїзоляції (принцип *зачинених дверей*) до кінця 70-х років ХХ ст. Кризові явища в суспільно-політичних процесах і неможливість ефективної протидії Заходу приводять прогресивних представників китайської інтелігенції до розуміння необхідності проведення реформ, що були б спрямовані на модернізацію країни. Спочатку це проявилося у критиці феодального суспільства, цінностей орієнтованих на старовину, розробці політичної і економічної реформи з метою протистояння економічному і військовому воєнному вторгненню великих держав Заходу. Вже в першому десятилітті ХХ ст. провідні представники китайської суспільної думки сформулювали основні положення становища модернізації: прогресивна реорганізація суспільства і його демократизація на основі наукового світогляду, подолання рабської філософії, формування сучасної культури, виховання особистості в етично-психологічному і соціально-економічному плані із рисами громадянськості і патріотизму. У липні 1933 р. у щомісячнику “Шен Бао” була видана стаття “Модернізація Китаю”, в якій обґрутувалася необхідність змін у китайському суспільстві. Проте, на той момент традиційне суспільство напівфеодального Китаю було не готове до радикальних змін, спрямованих на модернізацію³.

Аналіз розвитку індустриально розвинених країн показує, що на початку процесу індустриалізації відбулося поєднання власної економіки з міжнародною торгівлею і світовою економікою. В результаті був створений основний капітал за допомогою експорту робітничої сили та імпорту великої кількості ресурсів. Відкритість ринкам дозволило цим країнам значним чином розвинути їх економічні системи за допомогою індустриалізації та міжнародної торгівлі. При порівнянні економічного, наукового і технологічного розвитку країн Заходу і Китаю виявляються значні розбіжності в процесі переходу від *агарного* до сучасного *індустриального* суспільства. При здійсненні модернізації західні країни пройшли через характерні тільки для них наукову, буржуазно-демократичну і індустриальну революції. Після XVI ст. на Заході були інтегровані зусилля всіх людей науки і культури, що, зрештою, привело до формування сучасної науки та пов’язаною з нею соціальною структурою. У XVIII ст. досягнення науки об’єдналися з технологією, що сформувало структуру сучас-

³ Докладніше про погляди китайських мислителів початку ХХ ст. на розвиток китайського суспільства див.: [2].

ної науки та техніки і привело до першої промислової революції. Впродовж даного періоду буржуазно-демократичні революції в західно-європейських країнах підтримували історичну взаємодію структур сучасної науки і техніки із суспільним ладом таким чином, що за минулі триста років наука проектувала свій раціональний дух багатовимірності на все суспільство. Таким чином, будь-яке традиційне товариство повинно змінити свою соціальну структуру, для того, щоб здійснити процес модернізації відповідно до західної моделі. Тобто *незахідна модернізація* – це вплив західної модернізації в процесі культурної передачі. Для Китаю *індустріальна ци-вілізація* є гетерогенною. *Індустріалізація і модернізація* – це загальні спільні тенденції в розвитку людського суспільства, але є основні відмінності між процесом модернізації Сходу і Заходу. Для аграрного Китаю з нерозвиненою економікою передумови модернізації наукових технологій, демократії і промисловості не могли бути однорідними, а тому частково повинні були бути імпортовані ззовні – тобто це пояснює необхідність *зовнішнього впливу* [7].

Демократичні перетворення в традиційному суспільстві Китаю, яке в основному складається з малих сімейних родинних господарств, реалізація демократії – це довгий процес, тісно пов’язаний з модернізацією науки, техніки і промисловості. Китайська еліта кінця XIX ст. почала розуміти повноцінність західної науки, технології та управління, й того, що західне знання походить зі *сходу* і вивчення західної технології – це *китайські цілі із західними засобами*. Після буржуазно-демократичної національно-визвольної революції 1911 р. і встановлення комуністичної держави в 1949 р. (КНР) це знайшло вираження у визначенні формули збереження *соціалістичної чистоти*. Кожного разу, коли виникала необхідність в імпорті більшого числа предметів західного виробництва, з’являлися критичні оцінки відносин з Заходом, що це *цілковита вестернізація, повне заперечення традиції, національна зрада і прийняття капіталістичного шляху*. Тому соціалістична економіка КНР не могла використовувати капіталістичні форми економіки (спільні підприємства, контракти, оренда, аукціони, іпотечні застави, позики, банкрутство і так далі) [7].

Пошуки шляхів модернізації китайського суспільства схематично можна розділити на чотири історичні періоди: 1) виникнення руху за вестернізацію в другій половині XIX ст., мета якого була матеріальна або технічна модернізація; 2) перехід від раннього

руху реформ до руху за реформи 1898 р. і зрештою революції 1911, ціль яких, головним чином, полягала в політичній модернізації; 3) Рух “4 травня”, мета якого зводилася до культурної модернізації. У кожному з цих періодів було присутнє розуміння необхідності впливу зовнішніх факторів і того, що зачинена, консервативна, традиційна відсталість повинна бути відкинута. Останні більш ніж сто років руху за реформи – це розвиток від конфлікту до синтезу китайської і західної культури, від відторгнення до прийняття впливу зовнішніх чинників⁴. Прийняття комуністичним Китаєм західних моделей розвитку неминуче вело до переосмінки капіталізму, який довгий час розумівся як джерело зла в сучасному суспільстві, як джерело гніту, експлуатації, бідності, голоду, агресії, воєн і всіх соціальних лих. Капіталізм став розумітися сучасними китайськими реформаторами всього лише як форма людської цивілізації, етап на його еволюційному розвитку. Китайські комуністи не перестали оцінювати капіталізм як формацию з серйозними недоліками і суперечностями, але при цьому визнається, що ця історична форма цивілізації сприяє розвитку сучасної науки і техніки, буржуазному демократичному законодавству і націоналізації важкої промисловості, яка розвивається, так само швидко, як і соціальний прогрес. При цьому капіталізм повинен бути замінений соціалізмом, але цей історичний етап має минути, як необхідний етап модернізації [7].

Процес модернізації китайського суспільства також був пов’язаний з синтезом китайських і західних духовних цінностей (цінності природного відношення ставлення до життя і природи, усвідомлення єдності, взаємовплив людини і Неба органічно підкріплюються соціальним ідеалом активності і *безперервного самопосилення*) [5, 13]. Відкритість сучасної китайської культури зовнішньому впливу: взаємовплив, синтез різних культур, культурний плюралізм. Полеміка відносно існування об’єктивного критерію передового і відсталого по відношенню до матеріального і духовного аспекту цивілізації. Відповідно протилежний об’єктивному підходу – це релятивізм цінностей культури, логіка якого ставить взагалі під сумнів необхідність і можливість модернізації в Китаї. Зрозуміло, що модернізація Китаю неможлива без перетворення китайського

⁴ Li Jizong. External influences as driving forces in China’s modernization // Philosophy and Modernization in China / http://www.crvp.org/book/Series03/III-13/chapter_iv.htm

вчення, тобто традиційної культури, за допомогою досягнень Західної науко-технічної і інтелектуальній сферах. Модернізація Китаю передбачає зміну суспільно-економічних реалій Китаю, ліквідацію скономічної основи виробничих відносин і способу життя, характерних для дрібного виробництва, розвиток товарної, ринкової економіки. Звичайно, модернізація не ідентична *вестернізації*, та вона прийшла до Китаю із заходу, а саме звідти прийшли велике виробництво, парова машина, електрика, хімічна промисловість, електронно-обчислювальна техніка, а також різні науко-технічні досягнення, методи управління і організації. Лише в цьому сенсі можна говорити, що модернізація тотожна *вестернізації*. Західна наука (=західне вчення), що виникла в умовах промислової революції із властивими їй методами мислення не може не займати позицію лідера. Під західним вченням діякі китайські учені розуміють марксизм і філософські, політичні, літературні ідеї і теорії, якими так багате сучасне західне суспільство. Пошук китайської моделі модернізації призводить до формулювання різних підходів. Так, наприклад, один з провідних сучасних філософів Китаю співробітник Інституту філософії Академії суспільних громадських наук КНР Лі Цзехоу виступає супроти повної *вестернізації* та висуває ідею синтезу західного і китайського, в основі якого повинно лежати перше, а друге – служити дополненням, тобто “західне – це сутність, а китайське – це функція” [1].

Таким чином, остаточний вибір шляху модернізації Китаю на сучасному етапі розвитку було визначено через політичний контроль за здійсненням економічних реформ (програма чотирьох модернізацій, запропонована Ден Сяопіном 1975 року, включала сфери сільського господарства, промислової індустрії, національної безпеки, науки і технологій). Була здійснена абсолютизація ролі партії і армії в управлінні; у керівництво партії була введена група політиків-технократів, які мали достатньо знань, щоб зрозуміти реальні економічні і технологічні можливості і пріоритети Китаю та вибрати єдиний правильний шлях розвитку не оглядаючись на ідеологічну доктрину, пануючу в країні.

Перша модернізація Китаю була пов’язана з реформою власності в китайському селі: Китай дуже швидко і упевнено відмовився від “колгоспної системи” володіння і експлуатації землі, роздав землю в довічну оренду. Практично за два роки виробництво сільськогосподарської продукції виросло удвічі. Китай вперше в

своїй багатовіковій історії почав експансію своєї сільгосппродукції на ринки капіталістичної Південно-Східної Азії. КПК переклала весь тягар реформ на селянство і після цього була розпочата підготовка до чергового “стрибка дракона”.

Друга модернізація була пов’язана із створенням на невеликих територіях прибережних районів ринкової економіки (*вільні економічні зони*). Даний підхід дозволив здійснити постапний перехід до ринку технологічних товарів на основі лібералізації окремих сфер економіки, дозволив створити технології ринкової інфраструктури, ринкові інститути і своєрідну систему фінансування ринкових сфер економіки.

Третя модернізація знаходиться на етапі розвитку. На цьому етапі Китай отримав можливість використовувати досягнення у військовій сфері і сфері технологій подвійного призначення країн СНД, більшості європейських країн та Ізраїлю, а за деякими даними, і США. Потенційно Китай володіє можливістю копіювання будь-яких найскладніших оборонних технологій і масового їх відтворення у вигляді незначних змінених “власних” систем.

Четверта модернізація знаходиться на стадії концептуальних розробок, де передбачається використання всіх структурних, фінансових і соціальних механізмів; запозичення передових технологій; відтворення власних наукових і технологічних досягнень; державне і ринкове регулювання; державне і приватне фінансове забезпечення модернізації економіки та інше.

Значні досягнення КНР в модернізації традиційного суспільства пояснюються наступними чинниками: 1) зовнішні впливи як рушійні сили модернізації Китаю (а) модернізація – це революція, що була імпортована із заходу; б) концепція *китайські цілі із західними засобами* як перешкода економічного розвитку Китаю; в) необхідність переоцінки капіталізму і вивчення західного досвіду модернізації); 2) вибір своєчасних вдалих економічних стратегій на основі аналізу світової економічної ситуації; 3) адаптація традиційної культури до вимог сучасної, індустріальної епохи; 4) особлива роль держави, яка з давніх часів узяла на себе функції контролю і керівництва економічним життям, що визначає вирішальне та домінуюче місце колективу в житті індивіда; повернення Китаю до конфуціанського культурного ареалу⁵ (ідеологія реформ Ден Сяопіна);

⁵ Докладніше про конфуціанський капіталізм див.: [4].

5) ефективне використання трудових ресурсів, які базуються на конфуціанських цінностях (працьовитість, схильність до систематичної кропоткої праці, дисципліна, уміння підкорятися, колективізм); 6) конфуціанське шанобливе відношення до освіти (хоча інтелектуальний розрив між Китаєм і країнами Заходу залишається величезним); 7) агресивний експорт на зовнішні ринки.

Необхідно вказати на існування ряду проблем, що пов'язані з модернізацією китайського суспільства: 1) протиріччя між політичними і економічними нормами; 2) конфлікт між *єдністю* і *різноманіттям*; 3) конфлікт між розробкою наукомістких технологій і відходом від наукоподібності; 4) конфлікт між історичними і етичними оцінками; 5) конфлікт між *індивідуальністю* і *цілім*; 6) конфлікт між примітивним етичним духом і духом законності; 7) співвідношення традиційної культури і процесу модернізації: діалектика *cixua* (*вестернізації*) і *xuасі* (*кітаєзації*) (продовження полеміки щодо необхідності збереження традиційних китайських цінностей або повної відмови від них: соціальні практики, проблема особи і колективу, етичні і моральні цінності й так далі); 8) причини відносної науково-технічної відсталості Китаю полягають не тільки в простому браку фінансових коштів, а й у настороженому відношенні конфуціанської традиції до технічної творчості і, що набагато важливіше, до оригінального, нестандартного, індивідуалістичного мислення і поведінки взагалі; 9) унікальний соціально-психологічний клімат, що формувався в Китаї тисячоліттями і зіграв важливу роль в економічному ривку, не витримує зіткнення зі сучасною дійсністю і досить швидко руйнується (наприклад, руйнується стара патріархальна сім'я, яка була головним осередком культурних стереотипів); 10) зміна соціальної структури традиційного суспільства; 11) споживча цивілізація проникла й до Китаю, внаслідок чого все важче знайти тих дисциплінованих, невибагливих і працелюбних робітників, які зробили можливим “економічне диво” [6; 7; 11].

Отже, при визначенні *moderнізації китайського суспільства* були виділені внутрішні і зовнішні чинники, історичні етапи, проблеми, подальше вивчення яких представляється найбільш перспективним у визначенні впливу традиційної ідеології (конфуціанство) на цей процес і конкретизації соціально-економічного і суспільно-політичного ладу сучасного Китаю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буров В. Г. Китай и китайцы глазами российского ученого. – М., 2000.
2. Калюжная М. Н. Проблемы социологии в трудах китайских просветителей (начало XX века). – М.: Институт востоковедения РАН, 2002. – 236 с.
3. Ланьков А. Модернизация по-конфуциански // <http://www.russ.ru/politics/20020405-lan.html>
4. Переломов Л. С. От “Лунь юя” к конфуцианскому капитализму // Переломов Л. С. Конфуций: “Лунь юй”. Исслед., пер. с кит., comment. Факсимильный текст “Лунь юя” с коммент. Чжу Си. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2000. – С. 260-279.
5. Титаренко М. Л. Китайская философия и будущее китайской цивилизации // Китайская философия и современная цивилизация. – М.: Издательская фирма “Восточная литература”, 1997. – С. 5-14.
6. Jiang Binghai. The Cultural Tradition Of China And Modernization // Chinese Cultural Traditions And Modernization / http://www.crvp.org/book/Series03/III-10/chapter_iv.htm
7. Li Jizong. External influences as driving forces in china's modernization // Philosophy and Modernization in China / http://www.crvp.org/book/Series03/III-13/chapter_iv.htm
8. Mo Weimin. Two aspects of modernization // Philosophy and Modernization in China. / http://www.crvp.org/book/Series03/III-13/chapter_i.htm
9. Needham J., et al. Science and Civilisation in China. Volume 2 History of Scientific Thought. – Cambridge University Press, 1956.
10. Qian Wen-yuan. The great inertia: scientific stagnation in traditional China. L.: Groom Helm. 1985. – XII, 155 p.
11. Tran van Doan. The Dialectic of Tradition and Modernity // Chinese Cultural Traditions And Modernization / http://www.crvp.org/book/Series03/III-10/chapter_xii.htm
12. Yu Wujing. Modernization and the conflicts of individuality and totality in Chinese culture // Philosophy and Modernization in China / http://www.crvp.org/book/Series03/III-13/chapter_ii.htm

ЄГИПЕТСЬКІ ПОЕТИ-НЕОКЛАСИКИ: СПІЛЬНІСТЬ ІДЕЙ ТА ФОРМ

B.O. Колодко

У літературознавстві останніх десятиліть спостерігається стійкий інтерес до типологічних досліджень різних національних літератур, що створює передумови для вивчення загальних закономірностей світового літературного процесу. Такого роду дослідження в галузі новітніх літератур Сходу становлять особливий інтерес, оскільки вони розвиваються із запізненням і в стисліші терміни. Тому багато явищ, що відбуваються в них майже на наших очах, надають можливості простежити специфіку загальної літературної еволюції в минулому й сьогодення. Проте, типологічний підхід до перерахованих явищ виявляється плідним лише тоді, коли ґрунтуються на глибокому вивченні творчості окремих визначних письменників, на базі чого й накопичується матеріал для висновків. Відомо, що світовий літературний процес потребує більш розширених та поглиблених досліджень окремих етнонаціональних творчих систем, напрямів, стилів на тлі розвитку всесвітньої літератури в цілому, що не вбачається можливим без розгляду різних аспектів взаємодії та взаємопливу культур. Цей процес, між іншим, не є явищем однопорядковим, і здатний до виявлення у різних аспектах творчої діяльності як особистості, так і етносу (нації).

Поряд із конкретно-історичним виявленням розвитку національно-етнічних художніх систем та з усвідомленням подібного та розбіжного в їх становленні та розвитку в сучасному літературознавстві все частіше висувається підхід, орієнтований на контраст у досліджені подібних явищ з метою винайдення в них відмінностей та пояснення останніх. Це особливо актуально для досліджень нової та новітньої літератури, оскільки динаміка суспільно-політичних умов, інформатизація суспільства та збільшення обсягу конкретної інформації зумовлює прискорений розвиток літературно-художніх систем як на рівні національно-етнічному, так і на рівні індивідуальному. Нова арабська література, освоюючи не тільки власний світ, а й антиномічний йому західний, привнесений у вигляді не тільки цивілізації й культури, а й колонізації та поневолення. Антиколоні-

алістський настрій єгипетських письменників зламу XIX – XX століть – яскрава ілюстрація до усвідомлення історично виниклого протиставлення Сходу й Заходу – проте, не дозволив їй знайти тотально-негативних лейтмотивів відкидання чужого. Навпаки, взаємодія східних та західних зразків художньої літератури (на рівні семіотики культури) та конфронтація типів ментальностей (усталеність – динамічність) і протилежність цілей (визволення – поневолення) дала поштовх прискореному розвиткові художньої творчості, включаючи літературу, в країнах арабського Сходу, появі нових стилів, напрямів, жанрів, вивільненні розмовної арабської мови та активне використання її в художніх творах [Аль-Фахури 1969].

Основними підходами до аналізу світового літературного процесу є порівняльно-історичний та порівняльно-типологічний. Якщо перший – конкретно-історичне виявлення розвою етнічних художніх систем, то другий – усвідомлення тотожностей та відмінностей у перебігу розвитку цих систем, причому, якщо суто типологічний напрям акцентує на контрасті з метою виявлення спільногого, то зіставний як його різновид звертає увагу на конфронтативність, на аналіз відмінного в типологічно подібному, на дослідження однопорядкових явищ, маючи на меті експлікацію своєрідності, нетотожності та можливе її пояснення.

Останні десятиліття ознаменувалися пожвавленням літературної компаративістики, зокрема у вивчені міжнаціонального контексту письменств. Сказане має пряме відношення й до нинішнього вітчизняного порівняльного літературознавства, значна увага котрого приділяється дослідженю українсько-німецьких, українсько-французьких та інших літературних стосунків. Не маючи претензій на тотальній компаративний аналіз контекстуального розвитку літератур Близького й Середнього Сходу, ми ставимо завданням пропонованого дослідження не порівняння, а більш скромне зіставлення, маючи за матеріал дослідження не західні, а східні зразки літературної творчості – поетику єгипетських неотрадиціоналістів Хафіза Ібрагіма та Ахмада Шауки.

Саме тому періодизація розвитку нової арабської літератури, попри всі спроби відбудови її тільки на внутрішньо-літературних, іманентно притаманних художній творчості параметрах неминуче приречена на фіаско, а тому більшість дослідників мовччи погоджуються на використанні опцій хронологічного (наприклад, довоєнний – воєнний – міжвоєнний – повоєнний періоди в іранській літе-

ратурі) або суспільно-історичного (наприклад, період інтифади в палестинській літературі) характеру, які немов би мають припускати та припускають і зсуви літературно-художнього процесу (наслідування, просвітництво, оновлення тощо) [Аттай 1903; Брагинський 1972; Гібб 1960; Крачковский 1946; Крымский 1971].

На тлі надзвичайно динамічних обставин суспільно-історично-го порядку – хедивство і протекторат; пом'якшення протектората та проголошення королем султана Фуада I; скасування протекторату та надання Єгиптові незалежності; постійні відставки єгипетського парламенту; все нові хвилі національно-визвольних рухів [Arabská moderná... 1964] – художня література виконує предвічну функцію заклику до боротьби, до нових ідеалів, до нового способу життя, дає нерідко безсторонню оцінку діям як однієї, так і іншої сторони, вирішує завдання просвітництва народу. Але для цього необхідно було винайти форми, найпридатніші для суспільного та одночасно художньо-естетичного впливу на маси. І саме тут виявилися щонайменше дві різноспрямовані тенденції (проєгипетсько-проарабська та прозахідна), які самим фактом своєї наявності констатували, що в будь-якому разі єгипетська література, зокрема поезія як найусталеніший та найтрадиційніший за формою її рід, потребує оновлення для висловлення нових тем, ідей, мотивів, прагнень. Сам сенс поняття культурної спадщини розширився до включення впливовіших набутків західної культури до культури національної, але не простого прикріплення, а засвоєння й переробки. Тобто, чинники художньої динаміки єгипетської літератури новітньої доби пояснюються через декілька груп параметрів, серед яких соціальні, когнітивні та іманентно притаманні літературному процесові. Соціальні зсуви вимагають селекції нових тем із орієнтацією на суспільну проблематику. З іншого боку, суттєву роль відіграють фактори когнітивного порядку, пов'язані з індивідуальністю митця та психологією творчості взагалі. У такому разі гальмівні функції виконує категорія „літературної форми”, яка поволі насичується новим змістом. У той же час первинна стабільність літературної форми надає можливості для розвитку національної літератури прискореним, але еволюційним шляхом, на відміну від революційного, який в літературі майже завжди набуває яскравого, але одномоментного характеру.

Серед поетичних напрямів єгипетської поезії кінця XIX – першої третини ХХ століття окрім виділяються чотири стійких кон-

цепції художнього відбиття дійсності засобами літературного слова, представлені школами – „модерністів”, „екстремістів”, „творчою” та „мухадрамітською”, основні розбіжності між якими полягали у поглядах на міру й ступінь формального та тематичного оновлення сучасної єгипетської літератури через зачленення або відмову від західних літературних зразків. Будучи спільноарабським надбанням, школа неотрадиціоналістів (неокласиків, у Єгипті – мухадрамітів) зуміла гармонійно поєднати в собі весь комплекс різноспрямованих літературно-художніх тенденцій, створивши зразки як високохудожніх, так і високопатріотичних ліричних і ліро-спільніх творів європейського рівня, і максимальна заслуга цього належить двом поетам-неотрадиціоналістам Єгипту – „еміру поетів” Ахмеду Шауки та „співцю Нілу” Мухаммаду Хафізу Ібрагіму.

Популярність Ахмеда Шауки та Мухаммада Хафіза Ібрагіма обумовлюється їхньою зачлененістю до суспільно-політичного процесу тогочасного Єгипту – один з історичних, знакових явищ єгипетської нової та новітньої історії. Вони створили в єгипетській поезії нову школу – школу неотрадиціоналістів, яка еволюційним шляхом прагнула змінити традиційні форми арабської поетики, оновити тематику та проблематику поезії в цілому. Проте, не слід уявляти їх монументальними фігурами арабської словесності, а на впаки, потрібно розглядати саме як живих людей зі своїми вадами та пристрастями. Мухаммада Хафіза Ібрагіма та Ахмеда Шауки пов’язувала давня дружба-суперництво, яка виникла ще до андалусійського заслання Шауки, пов’язана із тим, що вони обидва належали до школи єгипетських неотрадиціоналістів, і відбита у поетичному листуванні поетів.

Найбільш яскравими спільними рисами творчості обох поетів, як свідчить матеріал, є:

1) прагнення оновити традиційну систему арабської класичної поетики для того, щоб можна було звертатися не тільки до усталених тем та сюжетів, які були вже лише формою літературного етикету в арабській літературі, а до сьогоденних проблем, які мають бути вирішенні, крім усього, і поетичними засобами;

2) упевненість у тому, що оновлення традиційної системи арабської класичної поетики можливе за допомогою поступового, а не революційного, модернового використання нетрадиційних форм, а тому віддзеркалення новаторських тенденцій у творчості поетів протикає переважно за лінією змісту, а не форми;

3) вибір тематики, обумовлений перейнятливою реакцією на страждання та радощі свого народу, здатність відгукнутися на актуальні процеси в політиці, економіці, науці, суспільному житті з відтінком просвітництва;

4) звернення до ідей фараонізму як таких, що більше за інші відповідали уявленням поетів про необхідність формування єгипетського національно-стнічної самосвідомості, та розширення класичної поетики до меж національної філософії; це, у свою чергу, передбачало високу міру чесноти у відношенні до багатостражданальної батьківщини та надію на те, що у світі є вдосталь чисто-сердечних людей, які допоможуть новому поколінню позбавитися страждань без повторення помилок покоління попереднього;

5) підняття теми емансипації арабської жінки у творчому добрку Шауки та Хафіза Ібрагіма майже не одразу після суспільного резонансу, викликаного книгами Касіма Аміна, причому не тільки прямо, а й непрямо, через розсипані в усій творчості поетів натяки, аллюзії, ремінісценції;

6) поряд із вищезазначеним підняття й традиційних тем класичної арабської літератури:

- теми кохання, яка вічно оновлювалася в творчості поетів;
- гедоністичні теми, витоки якої – в суфійському світосприйнятті перських енциклопедистів;
- теми розлучення, неможливості скорої зустрічі та духовної самотності, що бере свій початок у середньовічному жанрі ірано-перської „загратної жалоби”;
- теми дружів та дружби, вірності близьким, незважаючи на відстані та втрати;
- теми коранічного походження, що виявляються у творчості поетів як розгорнені метафори, іносказання, аллюзії, ремінісценції, тобто відзначенні секулярністю, що є свідченням просування єгипетського суспільства до сучасних світських способів вирішення соціально-політичних та культурних проблем, не відзначених диктатом шаріату й адату;

7) формальний характер наслідування поетами традиції класичної арабської касиди (метрика, строфіка, але не завжди й не всюди семантика).

Тому помилковим, на наш погляд, є уявлення про Шауки та Хафіза Ібрагіма як про поетів-традиціоналістів, які не привнесли нічого нового до класичної арабської поетики, адже саме наприкінці

XIX – початку XX століття арабська поезія поступово відходить від канонів традиційної касиди. З типологічного боку це має велике значення, оскільки тут ми маємо еволюційний відхід від традиції, у той час як більшість національних літератур африканського континенту (як правило, не пов'язаних за арабським світом) вибудовує власні літератури на принципово інших засадах – руйнації або відокремлення від класичної системи жанрів та образотворчих засобів, запозиченні їх в більш розвинених західноєвропейських літератур чи просто започаткування від нульової позначки. Еволюційне формування сучасної жанрово-поетичної системи більш слушне, оскільки саме воно дозволяє не мандрувати у пошуках утраченого часу, а зробити його своїм спільноком на шляху до пізнання себе, власного народу та своєї епохи як результату історичного перебігу функціонально важливих подій. І саме у цьому полягає основна заслуга Ахмеда Шауки та Хафіза Ібрагіма перед арабською та всесвітньою літературою.

Подальша еволюція єгипетської літератури свідчить, що остання дає сьогодні приклади оригінального і плідного синтезу, здавалося б, найрізномідніших явищ – від народної архаїки до європейського авангардизму, спираючись на елементи різних естетичних систем, але підкоряючи їх завданню пошуки найбільш адекватних зображеній епосі принципів створення своєї національної картини світу.

ЛІТЕРАТУРА

- Аль-Фахури Х. История арабской литературы. В 2-х томах. М., Издательство иностранной литературы, 1969.
- Аттая М.О. Очерк по истории арабской литературы. М., 1903.
- Брагинский И.О. Некоторые методологические вопросы восточного литературоведения // Народы Азии и Африки. – 1972. – № 1.
- Гибб Х.А.Р. Арабская литература, М., 1960.
- Крачковский И.Ю. Арабская литература в XX веке, Л., 1946.
- Крымский А.Е. История новой арабской литературы (XIX – начало XX века). М., 1971.
- Arabská moderná literatura. – D.I (1962); D.II – Praha, 1964.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ГЕНУЭЗСКО–ТАТАРСКИХ ОТНОШЕНИЙ В XIV ВЕКЕ (к постановке проблемы)

O.C. Маврина

В истории средневекового Крыма период XIII – XV вв., связанный с итальянской колонизацией побережья Черного моря и историей генуэзских поселений в Крыму, вызывал неизменный интерес исследователей. Именно эта проблематика истории Крыма имеет обширную зарубежную, русскую и украинскую историографию.

Огромное значение для решения многих недоуменных вопросов истории Крыма, связанных с проблемами итальянского присутствия в Крыму, имеют работы Н.Мурзакевича, В. Гейда, В. Юрьевича, А. Винья, М. Баллара, Е. Скрижинской, появившееся на протяжении XIX – XX веков. В последние годы, в связи с расширяющейся базой источников, появились работы А. Еманова, С. Карпова, А. Григорьева и др., освещдающие различные аспекты истории генуэзских колоний в Северном Причерноморье. Неизбежно при исследовании данной проблематики ученые затрагивали вопросы отношений между латинянами-колонистами и татарами. К сожалению, несмотря на длительную историю изучения генуэзских колоний в Крыму, генуэзско-татарские отношения не стали предметом специальных исследований.

Для более полного осмысления этой проблемы, необходимо рассмотреть международную ситуацию, в которой проходило освоение побережья Черного моря итальянцами. Следует отметить, что монгольские завоевания дали толчок для развития международной торговли. Противостояние между итальянскими республиками за главенствующие позиции в Черноморской торговле привело к созданию в Северном Причерноморье к концу XIII века итальянских торговых факторий. По Нимфейскому договору 1261 года с Никейским императором Михаилом Палеологом генуэзцы получили право свободной торговли в бассейне Черного моря и в 70-х гг. XIII века основали консульство в Каффе [Balard 1978, 118].

Длительная борьба Генуи с Венецией за господство в Черном море, торговая конкуренция Кафы в самом Крыму с поздневизан-

тийским торговым центром Солдасай, с быстро растущим Солхатом, определяли политическую обстановку в Крыму в последующее время. В дальнейшем борьба за контроль над Солдайей между Каффой и Солхатом приводит к конфликтам между Генуей и Крымским улусом Золотой Орды на протяжении всего XIV века.

В результате монгольских завоеваний Крым стал играть особую роль в экономической и политической жизни улуса Джучи. Сюда вели сухопутные караванные торговые пути – крупнейшая торговая артерия средневековья пролегала от Китая к Крыму – и отсюда начинался морской путь в страны Западной Европы, Египет, государства Ближнего Востока [Карпов 2000, 102-110].

Развитие трансконтинентальной торговли способствовало быстрому росту в Северном Причерноморье городов, таких как золотоордынский Солхат – важнейший центр караванной торговли в Крыму, Каффа – ведущая торговая генуэзская черноморская фактория, Тана – венецианская фактория в Северном Причерноморье.

Исследуя историю джучидского Крыма М.Крамаровский заметил, что основой генуэзско-татарских отношений были особые льготы, выданных генуэзцам для торговли в Каiffe Менгу-Тимуром (1267 – 1280), и это являлось частью осмысленной широкой торговой политики Сарая [Крамаровский 2003, 509].

Очевидно, что первая встреча генуэзцев с татарами произошла тогда, когда они решили обосноваться в Крыму. По мнению М. Волкова считает, что татарский хан Оран-Тимур (Уран-Тимур), которой получил Крым во владение от своего дяди Менгу-Тимура, уступил генуэзцам землю за значительную сумму денег с условием: платить ему пошлины за ввоз и вывоз товаров и с предоставлением всем купцам права покупать и продавать на этой земле, привозимые из других мест товары [Волков 1860, 154].

До 1277 г. территория Горного Крыма (Херсон и Готия) не входили в состав джучидского государства. Поэтому весной 1278 года монголы предпринимают поход в Таврику (28 мая 1278 года ими была разрушена Сугдея), с этого времени и Херсонес и Готия вошли в состав Крымского улуса, который был передан ханом Тохтой в 1291/1292 гг. в управление Ногаю.

В 1298/99 гг. во главе нескольких туменов Ногай предпринял карательную экспедицию в Крым. Были разрушены города полуострова от Корчева (Боспора) до Сарукара (Сары-Керман-Херсонес). Война 1298/99 гг. не затронула только генуэзскую Каффу.

Разрушения 1278 и 1298/99 гг. имели большие деструктивные последствия. После этих походов монголов в Крым жизнь на городищах горного Крыма замирает, а Херсон уже никогда не восстанавливается в прежних пределах. В связи с этим происходит перемещение международных торговых путей на восток полуострова, где существуют города Судея, Каффи, Солхат.

Борьба между Генуей и Венецией за господство в Чорном море привела к тому, что более сильные позиции в Черноморском бассейне смогла завоевать Генуя, сформировавшая разветвленную колониальную инфраструктуру, центральное место в которой занимала Каффа.

Быстрое усиление Каффи, стремление генуэзцев монополизировать торговлю в Чорном море, привело к первому вооруженному конфликту с монголами в 1307 г. Официальным поводом к конфликту в источниках называется работорговля детьми кочевников [Тизенгаузен, 1884, 120]

В конце 1290-х годов контроль над крымским улусом окончательно перешел к Тохте. Заключительным актом обретения нового единства власти по отношению к Крыму стала карательная акция Тохты, направленная против Каффи. Подробности о ней сообщают арабские источники [Тизенгаузен 1884, 120, 162].

В период последней трети XIII века и до 1308 г. Каффа пыталась защититься от ордынцев рвом и валом с деревянным палисадом. На основе письменных источников историю крепостного строительства генуэзской Каффи исследователи условно разделяют на три этапа [Бочаров 1998, 85]. Это разделение связано с характером взаимоотношений между генуэзцами и ближайшими их соседями татарами.

Первый период (70-е гг. XIII века – 1308 г.) – от возникновения колонии в 70-х годах до 1308 г. – осады войсками хана Тохту Каффи. Ссылаясь на итальянские источники, В. Гейд отмечает, что хан Тохта приказал арестовать в своей столице в Сарае генуэзских купцов, конфисковать генуэзские имения по всему государству (1307 г.), а плеников заключить в Солхате, где они почти все умерли в неволе. Осада города продолжалась восемь месяцев, после чего в мае 1308 года защитники Каффи, генуэзы и греки, которых насчитывалось около 600 человек, подожгли город и спаслись бегством на судах [Гейд 1915, 85]. Нет никаких достоверных сведений о каменных укреплениях в этот период. Дошед-

шие до нас свидетельства говорят о том, что город был окружен рвом, валом с деревянной изгородью.

С 1308 года Каффа была для генуэзцев временно потеряна. Но внезапная смерть Тохты 1312/1313 гг. и приход к власти Узбека позволили генуэзцам восстановить права на торговлю и строительство фактории. С этой целью коммуна Генуи отправляет к приемнику Тохты хану Узбеку двух послов Антонио Грилло и Никколо ди Пагана [Balard 1978, 205].

В 1313/14 г. в Генуе была учреждена специальное управление колоний и мореходства, известное с 1341 г. как Оффиция Газарии, которой надлежало управлять восточными колониями. В марте 1316 года был утвержден новый Статут (Каффы), который регулировал сбор налогов, административное управление и городскую застройку [Balard 1979, 200]. Но не обошлось и без перегибов. Из желания быстрее собрать средства для восстановления Каффы и концентрации торговли на каффинском рынке в декрете управления Оффиции Газарии запрещалось всякому генуэзцу возить товары в Солхат или приобретать там товары, количество которых превышало бы то, что каждый купец «мог свести в Кафу в течение восьми дней т.е. срока дозволенного пребывания его в Солхате» [Гейд 1915, 91].

Уже в августе того же года официалы Каффы признали, что такие ограничения наносят убыток жителям Каффы и поэтому были проведены преобразования. Так как Солхат снабжался из Каффы некоторыми видами пищевых продуктов, такими как вино и фрукты, то для этого товара введен был принцип свободы торговли. Кроме того, было дано больше свободы купцам относительно продолжительности их пребывания в Солхате. Оставлено было только запрещение иметь там конторы и склады для хранения товара.

Тем не менее, принятые меры позволили за четверть столетия превратить Каффу в самый динамично развивающийся торговый центр в Северном Причерноморье. В уставе 1318 года также был принят план восстановления Каффы. С этого времени, а именно (с 1316 – 1382) начинается второй этап в крепостном строительстве Каффы, периоды интенсификации проведения работ были связаны с обстановкой в Орде.

Расцвет золотоордынского Крыма приходится на правление хана Узбека (1312 – 1341). В этот период джучидскую администрацию Солхата возглавляет Тюлек-Тимур (1300 – 1341), родственник Узбека. За годы правления Тюлек-Тимура войска Солхата

трижды разоряют христианскую Сугдею: в 1322, 1327, 1328 годах [Крамаровский 2003, 514]. Разорение римско-католических приходов в 1322 году вызвало обращение папы к Узбеку с просьбой о восстановлении церквей, которое было оставлено без внимания. Примечательно то, что до 40-х годов XIV века неизвестно о каких-либо выступлениях монголов против генуэзцев.

Тем не менее, в 1340 г. началось возведение каменной цитадели (*castrum*), которое закончилось только в 1352 г. в правление консула Готифредо ди Дзоальди [Бочаров 1986, 86-89]. Это строительство совпало (неслучайно) с возросшей внутренней напряженностью в Орде. В 1339 году на Узбека было совершено покушение. А приход к власти хана Джанибека (1343-1357), ставленника кочевой аристократии привел к изменению внешнеполитического и экономического курса Улуса Джучи. Изменение этого курса привело к ряду столкновений с итальянскими торговыми факториями [Гейд 1915, 104-105].

Начало было положено нападением татар на Тану в 1343 г. Безусловно, борьба между генуэзцами и венецианцами за торговлю в Черном море, ослабляла позиции обеих сторон. Иногда нависшая опасность со стороны татар заставляла их объединяться. Как было в случае с разорением татарами г. Таны в правление хана Джанибека. Ссора между татарином и венецианцем, в результате чего татарин был убит, стала поводом для начала войны. Хан Джанибек в отмщение за смерть татарина решил изгнать всех итальянских торговцев, поселенных в татарской земле и завладеть их имуществом [Волков 1860, 156].

После разорения г. Таны, хан Джанибек решил осадить Каффу, но создание хорошо укрепленной цитадели в Каффе позволило генуэзцам отразить нападение монголов. За свидетельством генуэзских бытописателей, генуэзцы успели подготовиться к нападению татар и собрали хорошо подготовленное войско, а флот беспрерывно снабжал город продовольствием. После того как осажденные произвели ночную вылазку, разрушили все военные машины хана и истребили около пяти тысяч человек, Удачная вылазка сделанная каффинцами в феврале 1344 года принудила Джанибека снять осаду и заключить мир.

Несмотря на то, что осада была снята и Каффа избавилась от угрозы разорения, последствия этого конфликта были тяжелыми. Джанибек запретил и генуэзцам и венецианцам появляться в Тане,

а также выдвинул условие, чтобы никто из венецианских поданных не торговал на территории Дешт-и-Кыпчака. Это требование касалось и города Кафы.

В этой ситуации Венеция и Генуя приняли решение о направлении послов к Джанибеку совместно. Но к хану посы не попали, а татарское войско повторно осадило Каффу. Но эта осада также закончилась неудачей, город был хорошо укреплен, и Джанибеку в 1346 году пришлось снять осаду [Balard 1978, 76].

Во время последней осады в войске Джанибека началась эпидемия чумы, проникшая из Китая в Орду дорогами «Великого шелкового пути». Вместе с лигурийскими кораблями «черная смерть» попадает в Европу, где свирепствует до 60-х годов 14 века, почти вдвое сократив население ее городов [Руссов 1997, 220-228].

В 40-х годах XIV века обширный регион Евразии охватил политический, экономический и демографический кризис, который привел к нарушению международного товарообмена между Западом и Востоком. В этой обстановке Генуя ищет пути выхода из кризиса, направив усилия на освоение местных рынков, богатых продовольственными товарами и сырьевыми ресурсами.

Начиная с 1316 г., когда генуэзцы вернулись в Каффу после разгрома ее в 1308 г. войсками хана Тохты, и до конца XIV века, прослеживается стремление к захвату земель располагавшихся между Каффой и Чембало. Несмотря на сложные отношения с татарами генуэзцы внедряют в жизнь экспансионистские планы; захватив Чембало в 1344/45 гг. начинают возводить здесь оборонительные сооружения. Появление военного отряда монголов весной 1345 года заставляет жителей спасаться бегством в горы. Но вскоре им удается окончательно закрепиться в Чембало и проводить строительные работы [Skrzinska 1928, 129].

Длительная междуусобица в Орде способствовала проведению генуэзцами территориальных захватов в Крыму. В 60-х годах XIV века генуэзцы переходят к активной экспансии поселений Крымского побережья. В 1365 году генуэзцы захватили Солдайю и 18 селений Готии [Vasiliev 1936, 177], которая остается за ними, несмотря на вмешательство в конфликт Мамая. Таким образом, еще одним объектом экспансии генуэзцев становится Солдайя – порт, через который купцы Солхата могли вести торговлю, минуя Каффу. Эти действия приводят к осложнению отношений с золотоордынскими властями Солхата. И хотя Мамай в 1375 году возвращает

под управление наместника Солхата земли Готии и районы Соладай [Balard 1978, 161], генуэзцы сохраняют за собой город.

После поражения на Куликовом поле в 1380 году армия Мамая перешла на сторону Тохтамыша, что вынудило беклярибска бежать в Крым и искать защиты у каффинцев. Генуэзцы воспользовались благоприятно сложившейся для них обстановкой и 28 ноября 1380 г. наместник Солхата Яркасс, представитель Конак Бега, одного из соперников Тохтамыша в борьбе за власть в Золотой Орде, подписывает с представителями коммуны Кафы выгодный для них договор. В результате подписания этого договора Генуя получила протекторат над Солдайей и 18 селениями Готии.

Следует отметить, что в период с 1475 по 1381 гг. отношения между Солхатом и Каффой были достаточно ровные. Несмотря на то, что Мамай вернул селения Готии под протекторат Солхата, в последующие годы старался укреплять отношения с каффинцами. В этот период консул Кафы оказывает различные знаки внимания «господину Солхата» [Balard 1978, 460]. О тесных взаимоотношениях между Солхатом и Каффой говорит также участие отряда генуэзской пехоты в битве на Куликовом поле на стороне Мамая.

Однако дружественные отношения с каффинцами не спасли Мамая от смерти. В 1381 г. на одном из каффинских базаров могущественный беклярибек был убит. Вероятно, тело Мамая было выдано каффинцами общине соседнего Солхата, которая захоронила его по исламскому обряду вне городской черты в некрополе у генуэзских ворот [Крамаровский 1996, 38-40].

За сообщениями М. Волкова в летописях Кафы находятся сведения, что в 1380 году Джанноне дель Боско, консул Кафы, и Елиас-бей, владетель Солхата, заключили между собой договор от имени татарского хана Тохтамыша и генуэзской общины [Волков 1860, 180]. Очевидно, речь идет о договоре от 23 февраля 1381 г., который был заключен Элиасом (Ильясом) сыном Кутлу-буги, представлявшего интересы Тохтамыша. Новый договор подтверждал установление контроля Кафы над Солдайей и над 18 селениями Готии. Также Тохтамыш утвердил в Каффе нового сборщика мытых сборов и чиновника для контроля за каффинскими ордынцами. Текст договора был идентичен предыдущему, из него была убрана только фраза, касающаяся конфессиональной характеристики населения Готии – «которые суть христиане» [Vasiliev 1936, 178-179].

Договоры 1380, 1381, дополнительные соглашения 1382/83 гг. между татарами и генуэзцами не привели к примирению. Противодействие татар в закреплении за генуэзцами новых территорий вынуждает в каффинцев в трехлетний срок (1383 – 1385 гг.) возвести вторую линию оборонительных сооружений Кафы [Balard 1978, 207, Бочаров 1998, 89-96]. Меры, предпринятые генуэзцами для защиты, оказались очень своевременными и вполне оправданными, так как отношения между татарами и Кафой начинают стремительно ухудшаться.

В 1385/86 годах противоречия между Кафой и Солхатом вылились в открытое столкновение так называемую «Солхатскую войну». Татары всячески настраивали против генуэзцев местное население, которое было недовольно тяжелой налоговой политикой каффинских властей [Basso 1991, 12]. Беспорядки и мятежи охватили значительную территорию Крыма в том числе и Готию [Vasiliev, 1978, 161].

И только предстоящая война Тохтамыша и Тамерлана дала возможность каффинцам разрешить конфликт и подписать 12 августа 1387 года мирный договор с представителем Тохтамыша Кутлу-бугой. Этот договор подтверждал все ранее данные права и привилегии Генуи в Газарии, а между обеими сторонами должен был сохраняться «истинный и благой мир» [Vasiliev 1936, 180]. Готовясь к войне с Тамерланом, Тохтамыш был заинтересован в финансовой и политической поддержке Генуи, а также хана беспокоило усиление на западной границе Улуса Польши и Литвы [Basso 1991, 17-18].

Таким образом, несмотря на длительное военно-политическое противостояние генуэзцев с татарами, первые смогли воспользоваться результатами проводимой ими гибкой дипломатии. После серии поражений Тохтамыша в войне с Тамерланом (1387, 1391, 1395) Золотая Орда значительно ослабела и на долгие годы была ввергнута в междуусобные войны. Слабость Золотой Орды дала возможность каффинцам закрепить за собой значительные территории Таврики, в состав колонии входит Солдайя, Готия, Чембало.

Таким образом, анализ политических событий 40-80-х годов XIV века демонстрирует последовательные действия генуэзцев в Газарии, направленные на аннексию земель располагавшихся между Кафой и Чембало. Юридическое закрепление этих территорий проводилось путем подписания договоров, содержание которых отражало экономические интересы Генуи на Черноморском побережье.

В целом, период с 1316 года и до конца XIV века, был наполнен политическими событиями, отражающий стремление генуэзцев к гегемонии в Причерноморье. Это было время наивысшей торговой активности генуэзцев, которая оказала значительное влияние на все стороны жизни государств расположенных в бассейне Черного моря. В течение XIV века Каффа превращается в наиболее крупный город региона. Воспользовавшись ослаблением Орды, Генуя закрепляет за собой значительные территории Таврики. Завершается этот период в 1398 году признанием главенствующей роли коммуны Каффы в системе управления генуэзскими факториями восточной части Черного моря и Газарии, что нашло отражение в дополнениях к прежнему уставу города.

Следует отметить, что к концу XIV века генуэзцы постепенно от оборонительной тактики в отношениях с татарами перешли к наступательной, что проявилось и в укреплении крепостных сооружений Каффы, активном крепостном строительстве в Солдайе, и как результат окончательном присоединение Готии. Усиление к XIV веку центробежных сил в Золотой Орде, привело к тому, что к этому времени Генуя занимала доминирующие позиции в Таврике, что в последующем повлияло на процесс формирования новых государственных объединений в Крыму в XV веке.

В данной статье приведена характеристика основных этапов, характеризующих отношения между генуэзцами и татарами в XIV веке. Однако это лишь наброски к картине, которая была более яркой и многогранной. Конечно, отношения между двумя народами, которые на протяжении более 200 лет контактировали друг с другом, затрагивали практически все сферы жизнедеятельности. Поэтому можно выделить три вектора отношений между генуэзцами и татарами. Во-первых, это отношения между представителями генуэзской администрации в Каффе и ханской ставкой в столице Золотой Орды Сарае. Во-вторых, отношения между каффинской администрацией и представителями ханской власти в Крымском улусе, наместниками в Солхате. Следует отметить, что со второй половины XIV века, когда Крымский улус получает большую самостоятельность в проведении внутренней политики, наместник в Солхате сам решает вопросы войны и мира на подвластной ему территории. Эта самостоятельность, безусловно, осложнила положение каффинцев, которым приходилось вести дипломатические переговоры в двух направлениях. В третьих, это

отношения между каффинцами и татарами, которые проживали на территории колонии. Все эти направления требуют отдельного рассмотрения в специальных исследованиях.

ЛИТЕРАТУРА

- Basso E. Il «bellum de Srchatî» ed i trattati del 1380 – 1387 tra Genova e l’Ordo d’Oro// Studi genuensi 1900 – 1908. Genova, 1991, v.8.
- Balard M. La Romanie Génoise (XIII – début du XVe siècle). Roma, Genova, 1978, I.
- Heyd U. Histoire du commerce du Levant , Leipzig, 1936;
- Skrzinska E. Les Genois en Crimée aux XIIe–XVe siècles // ASLSP, 1928. Vol.LVI.
- Vasiliev A.A. The Goths in the Crime. Cambridge, Massachusetts, 1936.
- Бочаров С.Г. Фортификационные сооружения Кафы (конец XIII – вторая половина XV века вв.) // Причерноморье в средние века. – Санкт-Петербург, 1998, вып.3. – С.82-99.
- Волков М. О соперничестве Венеции с Генуею в XIV веке // ЗООИД. – Т.4, Одесса, 1860. – С.151-182.
- Григорьев А.П., Григорьев В.П. Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции. – СПб., 2002.
- Гейд В. История торговли Востока в средние века // ИТУАК, Симферополь, 1915. – №52. – С.68-185.
- Еманов А.Г. Латиняне и нелатиняне в Каiffe (13-15 вв.) // Из истории Византии и византиноведения. Л., 1991.
- Зевакин С.Е., Пенчко Н.А. Из истории социальных отношений в генуэзских колониях Северного Причерноморья в XV веке // Исторические записки.– М., 1940.
- Карпов С.П. Причерноморье в XV веке: по материалам собрания Diversorum, Filze секретного архива Генуи // Причерноморье в средние века.– М., 1995.
- Карпов С.П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII – XV: проблемы торговли, М., 1990.
- Карпов С.П. Реестры документов фонда Diversorum Filze Секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья // Причерноморье в средние века.– СПб., 1998.
- Крамаровский М.Г. Джучиды и Крым: XIII – XV вв. // МАИЭТ. – Симферополь, 2003. – Вып. 10. – С.506 – 532.

Крамаровский М.Г. Погребение беклярибека Мамая: археологические наблюдения и исторический контекст // Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского. Тез.докл. СПб., 1996.

Мурзакевич Н. История генуэзских поселений в Крыму. – Одесса, 1837. – 92 с.

Мурзакевич Н. Медные монеты города Кафы // ЗООИД.– Одесса, 1860. – Т.IV. – С.387 – 388.

Руссев Д. На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII – XIV вв. – Кишинев: ВАШ, 1999. – 240 с.

Тизенгаузен В.Г. Материалы, относящиеся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. Т.I. – 453 с.

Юргевич В. О монетах генуэзских находимых в России. – ЗООИД. – Одесса, 1872. – С.147 – 160.

СТЕПЕНИ СРАВНЕНИЯ КАЧЕСТВЕННЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

B.I. Рыжих

В отличие от русского языка, в котором сравнительная степень четко отделена от превосходной, в арабском имеется одна, которую целесообразно определить, как сравнительно-превосходную (**أَفْعُلُ الْتَّفْضِيلِ**). По этой причине возникает много различных проблем, связанных с оформлением и местом прилагательных в различных степенях сравнения в структуре арабского предложения при их переводе с русского языка на арабский.

Таким образом, в арабском языке имеется всего лишь 2 степени сравнения: положительная и сравнительно-превосходная. Положительная степень констатирует качество предмета без каких-либо сравнений. Например:

“**جامعة كبيرة**” – “большой университет”; (1)
“**شارع جميل**” – “красивая улица”. (2)

Сравнительно-превосходная степень показывает, что какой-либо предмет или явление превосходят по какому-либо качеству другой или другие предметы или явления. В начале настоящей статьи дается характеристика сравнительно-превосходной степени в том виде, в котором она сформировалась в арабской грамматической традиции. К сожалению, в таком виде ее невозможно использовать при переводе с русского языка на арабский или с арабского на русский, поэтому далее на основе проведенного анализа излагаются основные положения, с помощью которых можно сопоставить сравнительно-превосходную степень арабского языка со сравнительной и превосходной степенями, существующими в русском языке. Таким образом, целью настоящей статьи является поиск имеющихся в арабской грамматической системе моделей, конструкций и способов оформления прилагательных в различных степенях сравнения, обеспечивающих максимальное соответствие при переводе.

I – ХАРАКТЕРИСТИКА СТЕПЕНЕЙ СРАВНЕНИЯ В АРАБСКОЙ ГРАММАТИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ

В соответствии с арабской грамматической традицией степени сравнения образуются не от прилагательного, как в русском языке, а от глагола, к которому при этом предъявляется целый ряд требований. Он должен быть:

- в действительном залоге, трехбуквенным и положительным (т.е. без отрицания), т.к. страдательный залог, отрицание или наличие четырех и более букв нельзя передать в модели **أَفْعَلُ**, по которой образуется сравнительно-превосходная степень;
- спрягаемым (**مَنْصُرِفٌ**), т.е. нельзя образовывать степени сравнения от глаголов застывшей формы (**فَعْلُ جَامِدٌ**), таких как **فَيْسٌ** “не имеется, нет”, **بَيْسٌ** “быть несчастным, жалким” и т.д. (перечень таких глаголов дан в отдельной монографии [Рыжих 2002, 108 – 110].
- полного значения (**فَعْلُ قَامٌ**), т.е. нельзя образовать степени сравнения, например, от глагола **كَانَ** “быть” “становиться” и др., которые относятся к глаголам неполного значения (**فَعْلُ تَأْفِصٌ**).
- пригодным для сравнения, т.е. нельзя образовать степени сравнения, например, от глагола **مَاتَ** “умирать”, т.к. не может быть один “мертвее” другого. При этом различные образные выражения типа “мертвее не бывает” во внимание не принимаются.

Кроме этого, глагол не должен обозначать цвета или внешние признаки, которые изначально образуются по формуле **أَفْعَلُ**.

Имена, образованные по модели степеней сравнения, употребляются следующим образом:

1 – Без артикля и идафы, в сочетании с предлогом **مِنْ**, при этом имя всегда находится в мужском роде и единственном числе.

Пример первый:

خَالِدٌ أَفْضَلُ مِنْ سَعِيدٍ “Халед лучше Саида”.

Пример второй:

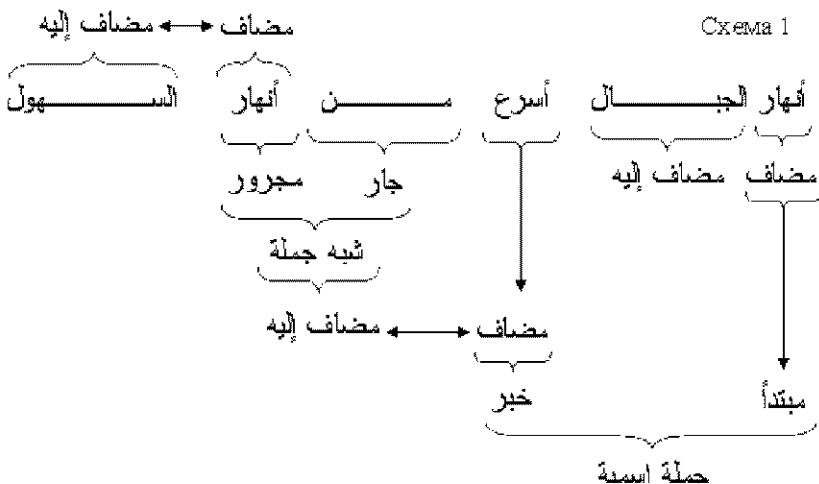
أَنْهَارُ الْجَبَالِ أَسْرَعُ مِنْ أَنْهَارِ السَّهُولِ “Горные реки быстрее равнинных”.

Предлог **مِنْ** в отдельных случаях может и не употребляться, но он всегда подразумевается, например:

طَلَابُنَا أَذْكَى “Наши студенты умнее”.

Предполагается, что наши студенты умнее, чем другие (**طَلَابُنَا أَذْكَى مِنَ الْآخَرِينَ**).

Особенностью сравнительной конструкции, в которую входит предлог **من** является то, что имя в сравнительно-превосходной степени (в первом примере – **أَسْرَعُ أَصْلَى**, во втором – **جَارٌ وَمَجْوُرٌ**) является первым членом идафы, а полуопределение, состоящее из имени с предлогом (بـ **سَعِيدٍ**) является вторым членом идафы. В первом примере вторым членом идафы является **من سَعِيدٍ**, во втором – **من الْهَارِ**. Рассмотрим подробнее структуру такого предложения на втором примере:

Исходя из того, что второй член идафы никогда не может в предложении опережать первый, можно сказать, что иное построение предложения будет неверным, т.е. нельзя сказать:

أنهار الجبال من أنهار السهول أسرع
من أنهار السهول أنهار الجبال أسرع

2 – С артиклем, без предлога **на**, согласуется в роде и числе, например:

شَيْءٌ هُوَ الْأَفْضَلُ “он самая лучшая”, “он самый лучший”, **هُمَا الْأَفْضَلُانِ** “они (оба) самые лучшие”, **هُنَّ الْأَفْضَلُونَ** “они (обе) самые лучшие, они (муж. р.) самые лучшие, (ж. р.) самые лучшие.

3 – Образует идафу, в которой первый член – имя в сравнительно-превосходной степени всегда в форме мужского рода

единственного числа, второй член – имя в неопределенном состоянии в единственном, двойственном или множественном числе, предлог **من** при этом не употребляется, например:

أَجْمَلُ مَدِينَتَيْنِ “самый красивый город”, **أَجْمَلُ مَدِينَتَيْنِ** “два самых красивых города”;

أَفْضَلُ طَالِبَاتٍ “самые лучшие солдаты”, **أَفْضَلُ طَالِبَاتٍ** “самые лучшие студентки”.

4 – Образует идафу, в которой первый член, выраженный именем в сравнительно-превосходной степени, может быть: а) всегда в единственном числе мужского рода или б) в состоянии полного согласования как в роде, так и в числе. В обоих случаях предлог **من** не употребляется.

Примеры для первого случая:

عَلَى أَفْضَلِ الطَّلَابِ “Али – самый лучший студент”;

عَلَى وَاحْمَدِ أَفْضَلِ الطَّلَابِ “Али и Ахмед – самые лучшие студенты”;

هُمْ أَفْضَلُ الطَّلَابِ “Они – самые лучшие студенты”;

فَاطِمَةُ أَفْضَلُ الطَّالِبَاتِ “Фатима – самая лучшая студентка”;

هُنَّ أَفْضَلُ الطَّالِبَاتِ “Они – самые лучшие студентки”;

هُنَّا أَفْضَلُ الطَّالِبَاتِ “Они (обе) – самые лучшие студентки”.

Примеры для второго случая:

عَلَى أَفْضَلِ الطَّلَابِ “Али – самый лучший студент”;

عَلَى وَاحْمَدِ أَفْضَلِ الطَّلَابِ “Али и Ахмед – самые лучшие студенты”;

هُمْ أَفْضَلُو الطَّلَابِ “Они – самые лучшие студенты”;

فَاطِمَةُ فَضِيلَةُ الطَّالِبَاتِ “Фатима – самая лучшая студентка”;

هُنَّ فَضِيلَاتُ الطَّالِبَاتِ “Они – самые лучшие студентки”;

هُنَّا فَضِيلَاتُ الطَّالِبَاتِ “Они (обе) – самые лучшие студентки”.

II – СРАВНИТЕЛЬНАЯ СТЕПЕНЬ КАЧЕСТВЕННЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ

1 – Сравнительная степень прилагательных обозначает большую или меньшую степень качества по сравнению с тем же качеством в другом предмете или явлении, образуется от трехбуквенного корня по формуле **أَفْعَلُ** и оформляется, как правило, в неопределенном состоянии. Например:

بَنِيَّةً أَجْمَلُ “более красивое здание”.

(3)

Прилагательное в сравнительной степени согласуется с определяемым словом только в падеже и не зависит от его рода или числа. Например:

بناء مجتمع أعدل “построение более справедливого общества”, (4)

رأيت حياة أحسن “я увидел лучшую жизнь”, (5)

بيع البضائع بأسعار أقل “продажа товаров поболее низким ценам”. (6)

При этом прилагательное в сравнительной степени может использоваться для образования различных наречий. Например:

بصورة أكبر “больше”, **بصورة أثقل** “тибче”. (7)

При сравнении качества разных имен к формуле **أفضل** прибавляется предлог **من**, который разделяет сравниваемые предметы или явления [Гранде 1998, 265]. Например:

الطاولة أكبر من الكرسي “стол больше стула”, (8)

الجبال أحلى من الصحراء “горы красивее пустыни”, (9)

الكتاب أصغر من المحفظة “книга меньше портфеля”. (10)

2 – Если сравнивается качество одного и того же явления или предмета в разные периоды времени или состояния, то во второй части сравнения название этого предмета или явления заменяется соответствующим местоимением. Например:

هذه المدينة اليوم أجمل منها في السنة الماضية (11)

“Этот город сегодня красивее, чем в прошлом году”.

(досл: Этот город сегодня красивее, чем он в прошлом году);

الدراسة في الجامعة أصعب منها في المدرسة (12)

“Учеба в университете труднее, чем в школе”

(досл: Учеба в университете труднее, чем она в школе);

الطلاب في غرفة التدريس أكثر منهم في الشارع (13)

“Студентов в аудитории больше, чем на улице”

(досл: Студенты в аудитории многочисленнее, чем они на улице).

3 – Если непосредственно за сравнительной степенью прилагательного следует глагол, то к предлогу **من** присоединяется относительное местоимение **ما**, т.к. глагол не может следовать непосредственно после предлога. При присоединении происходит ассимиляция с последующим слиянием одинаковых согласных [Ковалев, Шарбатов 1998, 184]:

مما → من + ما.

Примеры:

هذا الشارع اليوم أطول مما كان منذ سنين. (14)

“Эта улица сегодня длиннее, чем была два года назад”

(досл: Эта улица сегодня длиннее, чем она была два года назад).

Во второй части такого предложения подлежащее заключено в личной форме глагола **كَانَ**, который согласуется с подлежащим первой части. поскольку речь идет об одном и том же субъекте.

أَمَا هَذِهِ الْفَضْيَةُ فَأَوْلَاهَا الْجَمْعُ اهْتَمَّاً أَكْثَرَ مَا سَكَنَىٰ (15)

“Что касается этой проблемы, то совещание уделило ей больше внимания, чем она заслуживает”.

أَصْبَحَتْ مَدِينَتُنَا فِي أَيَّامِ الْعِيدِ أَجْمَلَ بِكَثْيَرٍ مَا كَانَتْ فِي الْأَيَّامِ الْسَّابِقَةِ (16)

“В дни праздника наш город стал намного краснее, чем был в прошлые дни”.

Если во второй части предложения используется тот же глагол, что и в первой, то он может повторяться.

أَحَبُّ الْلُّغَةَ الْعَرَبِيَّةَ أَكْثَرَ مَا أَحَبُّ الْمَوَادَ الْدُّرَاسِيَّةَ الْأُخْرَى (17)

“Я люблю арабский язык больше, чем другие учебные дисциплины”

(досл: Я люблю арабский язык больше, чем я люблю другие учебные дисциплины).

إِنَّ الْهُمُومَ تُهْرِمُ الدُّرَرَ أَكْثَرَ مَا تُهْرِمُهُ النَّاسُ (18)

“Хлопоты старят человека больше, чем возраст”

(досл: “Хлопоты старят человека больше, чем старят его годы.”)

4 – Сравнительная степень, как правило, оформляется в неопределенном состоянии, однако исходя из условий контекста, стиля или грамматических особенностей конструкций, в которых она употребляется, возможно ее оформление и в определенном состоянии. Примеры:

أَمْكَدَ بِرَنَامِجِ التَّشْجِيرِ إِلَى التَّجَمُعَاتِ السُّكَنِيَّةِ الْأَصْغَرِ (19)

“Программа озеленения (посадки деревьев) распространилась на более мелкие жилые районы”

ظَهَرَتْ مُشَكَّلَةً تَسْرِبُ الْاِخْتَصَاصِيَّنِ مِنَ الْقَطَاعَاتِ ذَاتِ الْأَجْوَرِ وَالْمَزَادِيَا الْأَقْلَى إِلَى الْقَطَاعَاتِ ذَاتِ الْأَجْوَرِ وَالْمَزَادِيَا الْأَنْفَضِلِ (20)

“Возникла проблема перетока специалистов из отраслей с меньшими заработной платой и привилегиями в отрасли с большими заработной платой и привилегиями”.

5 – Оформление сравнительной степени прилагательного во многом зависит от того, какую роль в предложении выполняет

это прилагательное. Чаще всего оно является согласованным определением (примеры 3, 4, 5, 6, 7, 15, 19, 20) или сказуемым именного предложения (примеры 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14). В первом случае согласование осуществляется только в состоянии и падеже, т.к. согласование в роде и числе привело бы к искажению самой модели $\ddot{\text{ج}}\text{ـ}$. Во втором случае основным требованием к оформлению является рассогласование с подлежащим в состоянии, т.с. подлежащее, как правило, находится в определенном состоянии, а сказуемое – в неопределенном.

Прилагательное в сравнительной степени может оказаться также в предложении на месте сказуемого при глаголе неполного значения. В этом случае оно также должно оформляться в винительном падеже неопределенном состоянии (пример 16).

III – ПРЕВОСХОДНАЯ СТЕПЕНЬ

При образовании превосходной степени необходимо учитывать не только существующие в арабской грамматической традиции правила, но и сложившуюся в современном арабском языке практику употребления тех или иных лексических единиц и моделей.

Превосходная степень качественных прилагательных может образовываться по четырем моделям, которые отличаются друг от друга частотой употребления, наличием тех или иных оттенков, преимуществ и недостатков.

Первая модель превосходной степени прилагательного образуется также как и сравнительная по формуле $\ddot{\text{ج}}\text{ـ}$, но в отличие от последней оформляется, как правило, в определенном состоянии и может изменяться по родам и числам следующим образом:

	Ед. ч.	Дв. ч.	Мн. ч.
Муж. род	$\ddot{\text{فَعَلٌ}} \text{ـ} \ddot{\text{فَعْلَوْن}}$	$\ddot{\text{فَعَلٌ}} \text{ـ} (\ddot{\text{فَعَلَنِ}})$	$\ddot{\text{فَعَلٌ}} \text{ـ} \ddot{\text{فَعَلَانِ}}$
Жен. род	$\ddot{\text{فَعَلٌ}} \text{ـ} \ddot{\text{فَعَلَيْنِ}}$	$\ddot{\text{فَعَلٌ}} \text{ـ} \ddot{\text{فَعَلَيْنِ}}$	

Прилагательные во всех перечисленных выше формах кроме изменений по родам и числам изменяются и по падежам (кроме $\ddot{\text{فَعَلٌ}}$ в силу морфологических особенностей) также как и другие имена тех групп (склонений), к которым они относятся. Например: $\ddot{\text{الْمُتَطَّلِّبُ الْأَخْيَنْ}}$ “самый лучший студент”;

“رأيتُ الطلابَ الأحسَنِ” – “أَعْرَيْتُ الطالبَاتَ الْمُسْتَنِيَّاتِ” – “فِي الدُّوَلَيْنِ الْعَظِيمَيْنِ”

Основной недостаток первой модели заключается в том, что не каждое прилагательное, образованное от трехбуквенного корня, может иметь все формы превосходной степени, приведенные в таблице. Большинство прилагательных имеет только одну формулу \hat{J}_1 , что значительно ограничивает употребление этой модели.

При оформлении превосходной степени по первой модели можно использовать только те формы превосходной степени, которые практически встречаются в оригинальной арабской литературе. В качестве справочника для этой цели можно использовать арабско-русский словарь Х.К.Баранова, в котором многие прилагательные даются в тех формах превосходной степени, которые действительно используются в языке.

Например для прилагательных **أَكْبَرُ** “самый лучший”, **كَبِيرٌ** “самый большой” и **وَاسِعٌ** “самый широкий” словарь дает следующие формы [Баранов 1977, 173, 674, 888]:

أَخْسَنْ, مН. **خُسْنٌ**, ж.р. **أَخْسَنْ**;
كَبِيرٌ أَكْبَرْ, مН. **كَبِيرٌ**, ж.р. **كَبِيرٌ**, МН. **أَكْبَرْ**, ж.р. **أَكْبَرْ**

Из приведенных примеров видно, что прилагательное **أَحْسَنُ** имеет практически все формы превосходной степени, приведенные в таблице, – только одну форму, а для **أَحْسَنَ** указаны только две формы, хотя практически встречаются еще две (**أَحْسَنُونَ** и **حَسِيَّاتٍ**). Такое положение обязывает при выборе формы сравнительно-превосходной степени руководствоваться следующим правилом: если необходимая форма имеется в словаре, то ее можно использовать для образования первой модели, но если необходимой формы нет, что встречается очень часто, то это еще не означает, что такая форма в языке не используется, т.к. ни один словарь не может дать все формы слова, употребляемые в современном арабском литературном языке. По этой причине следует воздерживаться от образования тех форм, которые отсутствуют в словаре и могут вызвать определенные сомнения. Таким образом, в данном случае на первое место выходит сложившаяся практика употребления тех или

иных форм слова. Например, от глагола **جمل** “быть красивым” широкое распространение получила форма мужского рода **أَجْمَلُ**, и практически не употребляется форма женского рода **جَمِيلٌ**. В таких случаях при необходимости образовать словосочетание с именем женского рода скорее будет нарушено согласование, чем сложившаяся практика употребления слова. Иными словами, правильным будет употребить форму **المرأة الأجمل** “самая красивая женщина”, что часто можно услышать от носителей языка, чем форму **المرأة الجميلي**, которая будет восприниматься как искусственное образование, чуждое для арабского языка.

Другим фактором, который ограничивает употребление первой модели, является то, что эта модель часто используется для перевода каких-либо определенных устойчивых понятий, которые в русском языке не всегда выражаются превосходной степенью. Например:

“من **الجانب الأيسر**” “важные державы”, “**الدول الكبيرى**” “левой стороны” (см. другие примеры в V разделе “Употребление моделей степени сравнения в других случаях” настоящей статьи, п.1).

Таким образом, первую модель целесообразно использовать лишь в тех случаях, когда арабское словосочетание уже установленось в языке как самостоятельная лексическая единица или при использовании наиболее употребительных прилагательных, таких как **كبير**, **صغير**, **عالي**, **فاسد**, например:

“**الرياضيات العليا**” “высшая инстанция”, “**المراجع الأعلى**” “высшая математика”;

“**المضاعف المشترك الأصغر**” “наименьшее общее кратное”, “**للدرجة القصوى**” “в высшей степени”.

Вторая модель. Другим, более употребительным способом оформления превосходной степени является идафа, в которой на первом месте ставится прилагательное по модели **أَكْثَرُ**, а на втором – сравниваемое имя существительное в неопределенном состоянии. При этом согласование прилагательного в роде и числе не требуется. Например:

“**أَجمل حرف**” “самая длинная улица”, “**أطول شارع**” “самая красивая комната”;

“**مدينة البصرة أضخم مبناء في العراق**” “Город Басра “самый крупный порт Ирака”;

“**في أقصر وقت ممكن**” “В возможно кратчайшее время”;

أَنْجَلْ طَالِبَاتٍ فِي الْجَامِعَةِ “Вы самые красивые студентки университета”.

Вторая модель превосходной степени получила широкое распространение в арабском языке, однако в связи с тем, что она оформляется в неопределенном состоянии ей присущ оттенок неабсолютности, т.е. словосочетание **أَحْمَلْ غُرْفَةً** может иметь два варианта перевода: “самая красивая комната” и “одна из самых красивых комнат”.

Несмотря на такой, казалось бы, серьезный недостаток, эта модель получила большее распространение, чем первая и может употребляться:

а) – в именных предложениях, причем прилагательное, оформленное по этой модели может быть как на месте сказуемого, так и на месте подлежащего. Часто в таких предложениях разделительное местоимение употребляется даже тогда, когда подлежащее и сказуемое находятся в разных состояниях. Например:

أَكْبَرُ طَيْرٍ لَا يَطِيرُ “Страус – самая большая птица, которая не летает”;

أَصْغَرُ دُوَلَةً فِي الْعَالَمِ مِنْ حِيثِ الْمِسَاحَةِ هِيَ الْفَاتِيْكَانِ

“Самое маленькое по площади государство мира – Ватикан”;

أَكْبَرُ جَزِيرَةٍ فِي الْعَالَمِ هِيَ غَرِينْلَانْدَا – Гренландия”;

б) – для выражения именного сказуемого при глаголе неполного значения. Например:

كَانَ هَذَا الْيَوْمُ أَسْعَدُ يَوْمٍ فِي حَيَاتِهِ “Этот день был самым счастливым в его жизни”;

в) – для выражения различного рода обстоятельств. Например:

فِي أَكْصَرِ وَقْتٍ مُمْكِنٍ “В возможно кратчайшее время”.

Существенным преимуществом второй модели является также то, что она может использоваться для любого числа: единственного и множественного, например:

أَحْسَنُ مجلَّدٍ “самый лучший журнал”, **أَحْسَنُ مجلَّدَيْنِ** “два самых лучших журнала”, **أَحْسَنُ مجلَّاتِ** “самые лучшие журналы”.

Таким образом, вторая модель удобна в оформлении и обладает широким диапазоном применения в различных местах предложения. Она практически незаменима в тех случаях, когда по условиям употребления требуется неопределенное состояние или двойственное число.

Третья модель. Другой моделью, которая также широко используется в арабском языке, является идафа в определенном состоянии, в которой на первом месте следует прилагательное по модели **أَكْثَرُ**, а на втором – “сравниваемое имя во множественном числе определенном состоянии. Например:

أَكْبَرُ الْمُدُنْ “самый большой город”;

أَطْوَلُ الْنَّهَارُ الْعَالَمُ “самая длинная река в мире”.

Конструкция третьей модели позволяет использовать ее в различных местах как простых так и сложных предложений. Однако эта модель также имеет свои недостатки. Будучи употребленной вне контекста она может иметь до трех вариантов перевода: в единственном, двойственном и множественном числах. Например:

أَجْمَلُ الْمُدُنْ “1 – самый красивый город, 2 – два самых красивых города, 2 – самые красивые города”.

Поэтому для выбора правильного варианта перевода большое значение имеет контекст.

Например:

أَكْبَرُ الْإِمَارَاتِ هِيَ إِمَارَةُ أَبُوظِبِي “Самый большой эмират – Абу Даби”.

تُوزَعُ هَذِهِ الْمَجَلَّةُ حَسْبَ قَائِمَةٍ تَشْمِلُ أَفْهَمَ رِجَالِ السِّيَاسَةِ وَالْأَعْمَالِ

“Этот журнал распределяется по списку, который включает самых важных политических деятелей и бизнесменов”.

По условиям контекста в первом примере третья модель переводится в единственном числе, а во втором – во множественном.

Третья модель получила наибольшее распространение в арабском языке, т.к. она проста по образованию и используется для перевода на арабский язык прилагательных в превосходной степени в любом числе, однако использовать эту модель желательно в тех случаях, когда условия контекста четко определяют в каком числе (единственном, двойственном или множественном) употребляется данное словосочетание. При этом если учесть фактор частотности употребления этой модели в разных числах, то первое место уверенно занимает употребление этой модели для передачи множественного числа, на втором месте – единственного числа, и она практически не употребляется для передачи двойственного числа (для передачи двойственного числа чаще употребляется вторая модель и в отдельных случаях – первая).

Четвертая модель

Для исключения трех теоретически возможных вариантов перевода в третьей модели, прилагательное в превосходной степени согласуется в роде и числе с тем именем, к которому оно относится. В результате образуется четвертая модель, в которой формы превосходной степени прилагательного будут соответствовать тем, которые использовались в первой модели. Примеры:

حسنیات الطالبات “самая лучшая студентка”; حسنیات الطالبات “самые лучшие студентки”;

أكابر رجال السياسة “самые крупные политики”.

Конструкция этой модели также удобна для применения в любых местах сложных предложений, однако употребляется она также редко как и первая модель, т.к. ее применение ограничено отсутствием некоторых форм превосходной степени для конкретно взятого прилагательного. По этой причине четвертую модель рекомендуется употреблять только для перевода уже устоявшихся словосочетаний или наиболее употребительных прилагательных.

Все приведенные выше модели активно используются в современном арабском литературном языке и поэтому при переводе с русского языка на арабский какого-либо словосочетания в превосходной степени можно дать несколько вариантов перевода. Рассмотрим это на примере отдельных словосочетаний:

а) “самая лучшая студентка”:

1 – أحسن طالبة ; 2 – الطالبة الحسنی ; 3 – أحسن طالبات ; 4 – حسنیات الطالبات

б) “самый красивый город”:

1 – أجمل المدن ; 2 – أجمل مدينة ;

в) “самые красивые города”:

1 – أجمل مدن ; 2 – أجمل المدن ;

г) “самые хорошие студенты”:

1 – الطلاب الأحسنون ; 2 – أحسن طلاب ; 3 – أحسن طلاب ;

4 – أحسن طلاب

д) “два самых красивых здания”:

Таким образом, для перевода одного и того же словосочетания с прилагательным в превосходной степени в арабском языке можно найти от одного до четырех вариантов перевода. Выбор наилучшего из них определяется условиями контекста, структурой предложения

и особенностями употребления каждой модели, описанной выше. При этом исходя из частотности употребления тех или иных моделей, а также различных преимуществ и недостатков, присущих этим моделям, целесообразно придерживаться следующего правила: первую и четвертую модели использовать для перевода уже устоявшихся словосочетаний, вторую модель – для перевода словосочетаний, в которых сравниваемое имя находится в единственном или двойственном числе, третью модель – для перевода словосочетаний, в которых сравниваемое имя находится во множественном числе.

Примечание

1 – Особенности образования сравнительно-превосходной степени прилагательных от неправильных корней:

а) – в недостаточных корнях в соответствии с правилами превращения слабых звукосочетаний происходит превращение огласованной буквы в неогласованную [Рыжих 2003, 113], например:

العاليُّ “высокий” → العَلِيٌّ → عَلَىٰ – “выше”;
القاصِيُّ “далекий, отдаленный” → القَاصِيُّ → قَاصِيٰ “дал-
ше, самый далекий”;

б) – в подобнoprавильных корнях никаких изменений не происходит. Эти формы будут устойчивыми, т.к. в соответствии с правилами превращения слабых звукосочетаний дифтонги [аў] и [ай] являются устойчивыми, например:

واسِعٌ “широкий” → وَاسِعٌ “шире”;
ضيقٌ “узкий” → ضيقٌ “уже”;

в) – в пустых корнях огласовка слабой коренной в соответствии с правилами превращения слабых звукосочетаний должна перейти на место сукуна и превратиться в долготу, однако этого не происходит в интересах сохранения формулы **أَفْعَلُ**, например:

طَيِّبٌ “хороший, добрый” → طَيِّبٌ “лучше”;
طَوِيلٌ “длинный” → طَوِيلٌ “длиннее”;

سَيِّئٌ “плохой” → سَيِّئٌ “хуже”;

كَانَ الْوَضْعُ يَتَغَيِّرُ مِنْ سَيِّئٍ إِلَى أَسْوَىٰ
“Положение менялось от плохого к худшему”,

г) – в удвоенных корнях происходит слияние 2-й и 3-й коренных

согласных в соответствии с правилами слияния одинаковых согласных, например:

“важный” → أَفْعُم → أَفْعُم “важнее”;

“малочисленный” → أَفْلَن → أَفْلَن “малочисленнее”;

д) “в корнях с начальной хамзой образуется двуххамзовое начало, которое превращается в мадду [Рыжих 2002, 129], например:

“безопасный” → أَمِنْ → أَمِنْ “безопаснее, самый безопасный”;

“предпочитаемый” → أَنْبَرْ → أَنْبَرْ “наиболее предпочитаемый”.

е) – при образовании степеней сравнения по модели فُعْلٌ от недостаточных корней для обозначения долготы используется буква алиф для устранения встречи двух одинаковых букв, например:

→ ذَيْنِي → ذَيْنِي → عَالِيٌّ → عَالِيٌّ → عَالِيٌّ “самая высокая”, ذَيْنِي → عَلِيٌّ “самая близкая”.

ж) – при образовании превосходной степени от пустых корней по модели فُعْلٌ происходят изменения в соответствии с основными правилами превращения слабых звукосочетаний, а модель أَفْعَلٌ считается устойчивой, например:

أَطْوَلُّ, طُولٌ → طُولٌ, но أَطْوَلُّ.

2 – При образовании сравнительно-превосходной степени для слов شَرٌّ “хороший”, شَرٌّ “плохой, злой” произошло выпадение начальной хамзы в результате высокой частотности употребления этих слов. Поэтому фактически эти формы имеют значение как положительной так и сравнительно-превосходной степени:

شَرٌّ → أَشَرْ → شَرٌّ → أَخْدُّ → خَيْرٌ, например:

”رأيان خير من رأي“ “два мнения лучше одного”;

”هو خير منها“ “он лучше ее”.

Аналогичное преобразование произошло и в слове أَحَبٌ “самый любимый”: حَبٌّ → أَحَبٌ.

Однако в данном случае, в отличие от двух предыдущих, форма أَحَبٌ еще не вышла из употребления и нередко встречается наряду с формой حَبٌّ.

IV – ОПИСАТЕЛЬНЫЙ СПОСОБ СТЕПЕНЕЙ СРАВНЕНИЯ

Описательный способ используется, в основном, в тех случаях, когда образование сравнительной или превосходной степени

по формуле أَفْعَلٌ по каким-либо причинам является невозможным, поэтому он предназначен для оформления степеней сравнения от прилагательных, в составе которых 4 и более согласных (приенный – مُجَنَّهٌ, демократический – دِيمُوقْرَاطِيٌّ и т.д.) или которые в положительной степени уже образованы по формуле أَفْعَلٌ (красный – أَحْمَرٌ; стройный – أَهْيَفٌ).

Описательная форма степеней сравнения образуется путем сочетания формулы أَفْعَلٌ вспомогательного прилагательного с существительным, обозначающим сравниваемое качество.

В качестве вспомогательного прилагательного чаще всего используются كَثِيرٌ “многочисленный”, قَلِيلٌ “малочисленный”, كَبِيرٌ “большой”, صَغِيرٌ “маленький”, شَدِيدٌ “сильный” и др.

Это прилагательное всегда ставится по формуле أَفْعَلٌ и может изменяться по падежам и состоянию в зависимости от роли прилагательного в предложении. Для оформления сравнительной степени это прилагательное ставится, обычно, в неопределенном состоянии, а превосходной степени – в определенном. Существительное, обозначающее сравниваемое качество, ставится в винительном падеже неопределенном состоянии и выполняет уточняющую функцию (уточняет значение вспомогательного прилагательного). Как член предложения такое имя в арабской грамматике называется “тамийзом” تَمْيِيزٌ.

Сравнительная степень. Прилагательное в сравнительной степени, оформленное описательным способом, также как и любое другое прилагательное, может выполнять в предложении следующие функции:

а) – согласованного определения, например:

لَعْبٌ دُورًا أَكْثَرَ كَلْبِيًّا “играть более влиятельную роль”;

فَسَعَى إِلَى سِياسَةٍ أَكْثَرَ تَوَارِثًا
“мы стремимся к более взвешенной политике”.

Прилагательное, оформленное описательным способом и выступающее в качестве согласованного определения, согласуется с определяемым словом только в падеже и состоянии. Поскольку сравнительная степень передается, как правило, неопределенным состоянием, то и определяемое должно быть в неопределенном состоянии.

б) – сказуемого именного предложения, например:

هُوَ أَكْثَرُ مِنْهُمْ ثَرَاءً وَمَكَانَةً اِجْتَمَاعِيَّةً

“Он богаче их и выше по социальному положению”.

в) – сказемого при глаголе неполного значения, например:

كانت هذه الكلمة أكثر انتهاكاً من المصطلح الأول

“Это слово было более употребительным, чем первый термин”;

أصبح المناخ في هذا الموسم أكثر اعتدالاً

“Климат в этом сезоне стал более умеренным”.

Превосходная степень. При оформлении описательного способа превосходной степени возможно оформление по типу первой или третьей моделей превосходной степени. В первом случае прилагательное в превосходной степени, оформленное описательным способом, выступает в предложении в качестве согласованного определения и согласуется с определяемым словом только в падеже и состоянии, которое должно быть определенным, например:

المُنْاطَقُ الْأَكْثَرْ جَفَافاً فِي الْعَالَمِ “Самый засушливый район мира”.

Во втором случае прилагательное образует с последующим именем идафу в определенном состоянии, а при переводе, также как и в третьей модели превосходной степени, возможно два варианта перевода например:

أَكْثَرُ الْمُنْاطَقِ جَفَافاً فِي الْعَالَمِ а) “самый засушливый район мира”, б) “самые засушливые районы мира”.

Выбор правильного варианта перевода возможен только при наличии контекста. Поэтому при переводе с русского языка на арабский такой моделью желательно пользоваться только в контексте, позволяющем дать правильное понимание переводимого словосочетания. Если такой контекст отсутствует, то такие словосочетания всегда можно оформить по типу первой модели (согласованного определения), т.к. вспомогательное прилагательное всегда становится по формуле **أَكْثَرُ** и не требует согласования в роде и числе. Такое оформление исключает двойной смысл (в единственном и множественном числе) арабского словосочетания. Рассмотрим возможные варианты перевода на следующих примерах.

أَكْثَرُ الْرِّياضَاتِ شَعِيدَةٌ а) “самый популярный вид спорта”; б) “самые популярные виды спорта”;

الرِّياضَةُ الْأَكْثَرُ شَعِيدَةً “самый популярный вид спорта”;

الرِّياضَاتُ الْأَكْثَرُ شَعِيدَةً “самые популярные виды спорта”.

Прилагательное в превосходной степени, оформленное описа-

тельным способом, всегда будет в определенном состоянии, поэтому если оно оказывается на месте именного сказуемого, то перед ним ставится разделительное местоимение. Например:

طلابنا هم الأكثر اجتهاداً في الجامعة
“Наши студенты – самые прилежные в университете”.

Преимущества и недостатки описательного способа степеней сравнения. Из недостатков описательного способа можно отметить, пожалуй, только то, что он необычен с точки зрения русского языка, и поэтому, иногда, требует существенной перестройки предложения при переводе с русского языка на арабский. Однако преимуществ у этого способа намного больше и поэтому он широко употребляется в современном арабском литературном языке. Среди основных его преимуществ можно выделить следующие:

1 – Описательный способ при необходимости может употребляться даже в тех случаях, когда можно было бы обойтись обычным способом. Например:

أصبحت هذه المهام أكثر سهولة
(сравните: أصعبت هذه المهام أسلوب).

Словосочетание أقوى الرياضيين в соответствии с третьей моделью имеет два варианта перевода (“самый сильный спортсмен” и “самые сильные спортсмены”). Описательный способ позволяет дать более точный перевод:

الرياضيُّ الأَكْثَرُ قُوَّةً
“самый сильный спортсмен”;
الرياضيونُ الْأَكْثَرُ قُوَّةً
“самые сильные спортсмены”.

Это дает возможность совмещать в одной конструкции описательного способа разные по характеру прилагательные, в чем можно убедиться на последующих примерах.

2 – Если сравниваются разные качества одного и того же субъекта, то при одном вспомогательном прилагательном может быть два и более существительных, обозначающих эти качества, например;

يكون كل جيل جديد أشد قوّة وصلابةً في علاقاته مع الجيران

“Каждое новое поколение будет сильнее и жестче в своих отношениях с соседями”.

3 – Имя, обозначающее субъект, может заменяться соответ-

ствующим местоимением, которое присоединяется к вспомогательному прилагательному, что делает словосочетание более компактным и удобным для употребления в сложных предложениях, например:

النقل البحري هو أكثر وسائل النقل طاقة وأرخصها كلفة

“Морской транспорт – самый мощный и дешевый вид транспорта”.

4 – Благодаря перечисленным выше качествам описательный способ широко употребляется и практически незаменим в сложных предложениях с большим количеством различных по характеру прилагательных в превосходной степени, например:

إن مصر هي أكثر البلدان العربية تعاوناً مع كل المنظمات الدولية وهي أكثر السكان عددًا وأكثر البلدان العربية احتواءً على كوارد ومتغيرين وأعرقها تجربة في الحكم الديموقراطي وأكثرها خبرة

“Египет в большей степени, чем другие арабские страны сотрудничает со всеми международными организациями; он превосходит другие арабские страны по количеству населения и в нем больше всего кадров и интеллигенции; в нем самая большая практика демократического правления и самый большой опыт”.

V – УПОТРЕБЛЕНИЕ МОДЕЛЕЙ СТЕПЕНЕЙ СРАВНЕНИЯ В ДРУГИХ СЛУЧАЯХ

1 – В некоторых случаях прилагательные в сравнительно-превосходной степени, используются в устойчивых словосочетаниях, которые на русский язык переводятся положительной степенью, хотя превосходная степень, иногда, и может подразумеваться. Например:

“المحكمة العليا”, “ Верховный Совет”, “ Верховный Суд”, “القرون الوسطى”, “Средние века”, “أسما الله سطراً”, “минимум”, “الحد الأدنى”, “ максимум”,

يُسرىٰ و يُعنىٰ “правый”, أيسَرٰ و يُعنىٰ “левый” (для ж.р. ايمنٰ),

الدُّرْجَةُ الْأَعْلَىٰ, “правая рука”,

الحربُ الْوَطَنِيَّةُ الْعَظِيمُ, “Великая Отечественная война”.

جاء جميع أفراد العائلة، أكبرهم وأصغرهم

“Пришли все члены семьи: и взрослые и дети”.

2 – От трехбуквенного корня **آخر** образуется прилагательное

“другой” по формуле (آخر → الآخر) أَعْلَمُ which изменяется по родам, числам и падежам так же как и прилагательные в сравнительно-превосходной степени (см. первую модель), например:

“الكتُبُ الْأُخْرَى” “другая книга”, “الْكِتَابُ الْأُخْرَى” “другие книги”,
 “الْطَّلَابُ الْأُخْرَوْنَ” “другие студенты”,
 “فِي الْمَدِينَتَيْنِ الْأُخْرَيَيْنِ” “в двух других городах”,
 “الْطَّالِبَاتُ الْأُخْرَيَاتُ” “другие студентки”.

3 – Некоторые прилагательные в превосходной степени могут образовывать наречия, например:

“من أَعْلَى إِلَى أَسْفَلٍ” “по-хорошему”, “بِالْحُسْنَى” “сверху донизу”.

Заключение. Способы оформления степеней сравнения прилагательных в арабском языке существенно отличаются от того, что имеется в русском языке. Это требует от переводчика глубокого знания всех способов, моделей и средств, имеющихся в системе арабской грамматики, и умения в разных условиях контекста и структуры предложения находить наилучший вариант перевода.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь, издание 5-е, переработанное и дополненное. – М.: Русский язык, 1977.
2. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении., 2-е издание. – М.: Восточная литература, РАН, 1998.
3. Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка, 3-е издание, исправленное и дополненное. – М.: Восточная литература, РАН, 1998.
4. Рыжих В.И. Морфологические изменения в арабском слове // Сходознавство. – №21–22. – Киев, 2003.
5. Рыжих В.И. Глагольная система арабского литературного языка. Книга первая: сильные глаголы (на основе арабской дидактической традиции). – Одесса: Астропринт, 2002.
- 6.

جامع الدروس العربية، الشيخ مصطفى غالبي، موسوعة في ثلاثة أجزاء، الطبعة الخامسة والعشرون، الجزء الأول، منشورات المكتبة المصرية، صيدا - بيروت، ١٤١٢هـ = ١٩٩١م.

ОРУЖИЕ И ЗАЩИТНОЕ СНАРЯЖЕНИЕ ПОЛОВЦЕВ ПО ИХ ПОГРЕБЕНИЯМ И КАМЕННЫМ ИЗВЯНИЯМ

A. E. Светлов

В течении нескольких тысячелетий по необозримым степям нашей родины передвигались со своими стадами, домами-кибитками, женами и детьми бесчисленные орды кочевых племён и народов. Сменялись поколение за поколением, оставляя в степи множество надмогильных курганов. И даже сейчас, когда тысячи и тысячи таких курганов давно уже распаханы, исчезли с лица земли, их еще немало разбросано по водоразделам степных рек. Они скрашивают однообразный степной ландшафт, вздымаясь над горизонтом, как окаменевшие степные волны.

Археологи, изучая давние захоронения, установили, что курганы насыпали и племена, жившие в степях в далёкую от нас эпоху бронзы, и скифы, и сарматы, и гунны, и, наконец, соседи Русичевники X- XIII веков- печенеги, торки и половцы. Половцы перекочевали в восточноевропейские степи, к границам древней Руси (нынешней Украины) в середине IX века из казахстанских степей. Половцами их называли русские летописцы. Арабы и персы именовали их кипчаками, а византийцы и западные авторы-команами. В короткий срок они захватили земли от Волги до Дуная, от Кавказских гор и приморских крымских городов до Сулы и верхний Дона. Везде на обширной территории они оставляли курганы, курганные могильники и большое количество каменных статуй [Плетнева 1975, 3-5].

Половцы ставили памятники воинам и их женам. Статуи превращались в своеобразные жертвенники. Каждый кочевник, который проезжал мимо, обязан был принести им жертву. Про этот обычай известный азербайджанский поэт Низами писал:

*И приходят кипчаков сюда племена,
И пред идолом гнётся кипчаков спина...
Всадник медлит перед ним, и, коня придерживав,
Он стрелу, наклонясь, вонзает меж трав,
Знает каждый пастух, прогоняющий стадо,
Что оставить овицу перед идолом надо [Низами 1968, 57].*

Половцы называли этих идолов “балбалами”, что по-туркски и значит – идолы. Русские книжники XII века передавали слово “балбал” как “болван”. Так, например, в “Слове о полку Игореве” упоминается какая-то статуя, стоявшая у Тмутаракани-“Тмутараканский болван”. А народ, слушая непривычное для русского слуха слово “бал-бал”, воспроизводил его, как “ба-ба”. Так словом “баба” стали именовать все каменные статуи независимо от пола изображенного человека.

Еще в XVII веке каменные бабы стояли на всех заметных в степи местах, на проезжих дорогах. Но по мере заселения они стали исчезать со степных просторов: крестьяне разбивали их, свозили с курганов, использовали в строительстве и т.д. И теперь только изредка тракторы выпахивают на курганах или естественных холмах основания вкопанных некогда в землю каменных баб. Верхняя часть их обычно бывает уже отбита или сильно повреждена. А те каменные бабы, которым удалось “дожить” до наших дней, хранятся в областных или, реже, районных исторических или историко-краеведческих музеях.

Каменные изваяния и погребения половцев служат источниками для изучения вооружения и снаряжение, которыми пользовались половецкие войска.

Статуи. Изучение каменных изваяний и погребений представляет возможность сделать выводы об оружии и защитном снаряжении, которое использовали кочевники. Мужские статуи изображались как правило с оружием. Подавляющее большинство каменных мужских статуй изображены в шлемах [Плетнева 1974, 26].

Шлемы были трёх типов:

1. Сфероконические. Они делятся на четыре подтипа: 1 – гладкие; 2 – гладкие с обручем; 3 – склёпанные из четырех частей; 4 – с наносником.

2. Полусферические. Делятся на три подтипа: 1-гладкие; 2-с обручем; 3-с наносником.

3. Полуяйцевидные. Эти шлемы напоминали полусферические, только были выше их.

Преобладающей формой были сфероконические шлемы (тип 1), а среди них особенно выделялся второй подтип с гладким обручем.

Другой частью половецкого оборонительного доспеха являлись нагрудные ремни и бляхи. По способу переплетения ремней этот доспех делится на три основных типа: 1) к нему относятся круглые

бляхи с ремнями, перекинутыми вверх на плечи и отходящими в стороны подмышки. Между собой бляхи соединяются поперечным прямым или коленчатым ремешком; 2) этот тип близок к первому, но у него боковые ремни проведены не под руки, а на предплечья; 3) этот доспех имеет серию блях с дополнительными ремешками.

Назначение блях и ремней было утилитарным. Бляхи были массивные, чтобы предохранить грудь от удара стрелы. Г.А. Фёдоров-Давыдов пишет, что система блях и ремней, которая охватывала верхнюю часть туловища, надевалась “для того, чтобы кольчуга плотно облегала туловище и не скользила при движении” [Федоров-Давыдов 1966, 175].

Помимо этого лёгкого доспеха половцы иногда пользовались пластинчатыми железными панцирями. Панцирь служил защитой верхней части туловища. Воин в нём отличался значительно большей “неподвижностью”.

К наступательному оружию воинов относились: сабли, луки, колчан со стрелами. Некоторые сабли больше походят на большие изогнутые мечи. В основном размеры сабель соответствуют размерам статуй, только на трёх из них вместо полного клинка показана только верхняя его часть с эфесом. Остальные сабли имели рубящую часть, почти прямую [Плетнева 1958, 177].

Копью в кочевнических эпосах отведено очень видное место. Это обусловлено развитием тактики конного боя, возросшим значением этого оружия. Копьём воин старается вышибить противника из седла, обычно сбивая его на круп лошади или сразу сбрасывая его на землю [Липец 1984, 77-78].

У конников были щиты, но не такие как у пехотинцев закрывающие человека почти целиком, а небольшие круглые, защищающие только верхнюю половину туловища при сидячем положении на коне, когда защитную функцию в какой-то мере могла выполнять и лука седла (при нападении ее старались разрубить). Щит служил для маневренного отражения с коня ударов мяча, сабли или копья [Липец 1984, 68].

Луки, как и сабли, всегда носили слева, причем поверх сабли. Все луки были в налучьях, закрывающие нижнюю часть лука. Налучья были сделаны на деревянной основе. По форме деревянной основы их можно разделить на три типа: 1 – сегментовидной стенкой; 2 – с прямой стенкой; 3 – с вогнутой внутрь стенкой [Плетнёва 1974, 17].

Колчаны половцы всегда носили на правом боку. По способу ношения стрел колчаны делились на четыре типа: 1) простые “глухие” длинные футляры, в котором стрелы помещались на всю длину и не были видны при ношении; 2) футляры с расширяющейся верхней частью, изображавшей крышку, прикрывающую острия стрел; 3) колчаны, у которых передняя (верхняя) часть короче задней (нижней). Наконечники стрел были видны и легко вынимаются, высокая стенка предохраняет воина от случайного ранения. Это были наиболее распространенные типы колчанов; 4) открытые, короткие футляры, стрелы были видны. Наконечники стрел были двурогие и ромбовидные.

Также к оружию относились плети. Это длинные, узкие, заострённые книзу, прямыми или витыми (с насечкой) полосами с кольцом в верхнем конце.

Сабля у половцев приобрела развитую форму в XII веке. Первоначально представляла собой однолезвийный меч со слабо изогнутым клинком, который постепенно становится длиннее, конец заострялся и делался уже. Половецкие сабли были более длинными, чем печенежские. Если печенежские достигали 1м, то клинок у половецких был более 1м с острым загнутым концом [Плетнева 1973, 17].

Погребения. Сабли из половецких погребений в основном однотипные. Это массивные, широкие, слабо искривлённые клинки. Рукоятки их были деревянными, перекрестья деревянными или железные, эллипсовидные [Плетнева 1958, 174].

Вооружение обычно встречалось в мужских половецких погребениях. Это сабли, стрелы, лежащие в колчанах и без них, остатки луков. В кипчакском кургане у Вишневки обнаружена кольчуга, а в погребениях Западного Казахстана неоднократно попадались пластинчатые доспехи. Сабли известны в двух богатых мужских среднеазиатских захоронениях – Королевки и Кыз-Тепе [Степи Евразии... 1981, 194].

В половецких погребениях обнаружено огромное количество колчанов со стрелами, луков.

Стрелы обычно лежали в колчанах наконечниками вверх. В предшествующее раннетюркское время они были овальными в поперечном сечении. У богатых и знатных воинов наружная сторона колчанов украшалась костяными накладками, орнаментированными гравировкой из листового серебра. Для подвешивания

колчанов служили крючки, а для пристёгивания их – железные пряжки и металлические обоймочки.

Стрелы из половецких погребений были аналогичны древнерусским [Медведев 1966, 10]. Довольно часто вместе со стрелами в могилах находят остатки колчанов, которые по использованному для их изготовления материалу делят на два типа: кожаные и берестяные.

От луков до нас доходят костяные срединные и конечные накладки. Характерно, что луки, синхронные ранним формам стремян и удил, имели короткие массивные срединные накладки (“рыбки”) и никогда у них не было концевых накладок.

Значительно реже, чем луки и стрелы, в могилы попадают копья. Для копий характерны наконечники, у которых втулка тяжёлая и массивная, а перо узкое, нередко гранёное противокольчужное (бронебойное). В могилы бедняков вместо копья клади простую свернутую из листа железа трубку с острым концом – оковку противоположного конца древка, или “вток” [Степи Евразии... 1981, 215].

К предметам вооружения относится, вероятно, также железное орудие длиной около 10 см., напоминающее клевец, найденный в погребении Кыз-Тепе [Степи Евразии... 1981, 216].

У пастухов – половцев встречались палицы. Палица- целиком деревянная дубина с естественным утолщением на конце. Палица при пастухе становилась оружием, зачастую единственным, с которым пастухи обращались умело в дни военных столкновений. Однако чаще палица – более сложное оружие, дополненное металлом на ударной части, или она целиком из металла, причем шаровидный или удлинённый наконечник мог иметь грани, рёбра, выступы.

Использовали половецкие воины и булаву. Она была у половцев не только реальным оружием, но и символом власти.

Оборонительные доспехи – редчайшая находка в погребениях. Состояли они из кольчуг и шлемов. Такие доспехи характерны и для русских воинов и имеют многочисленные аналоги в русских древностях [Кирпичников 1971, 25, 27, 31].

Необычным изделием являются найденные в могилах железные маски. На месте глаз, ноздрей и рта сделаны прорези. Маска достаточно массивна, хорошо закреплена на шлеме. Уши у таких масок бронзовые, с продетыми в мочки бронзовыми колечками [Артамонов 1958, 184].

Самой распространённой находкой в могилах половцев были остатки сбруи – удила, стремёна и пряжки. Изредка попадались и костяные остатки сёдел с высокой передней лукой.

Удила относятся к двум типам. Наиболее многочисленные и повсеместно распространённые двусоставные удила.

Стремёна относятся к трём основным типам. Наиболее распространёны дуговидной и арочной форм с широкой подножкой и отверстием в плоской расплющенной дужке.

Подпружные пряжки были железные и костяные. Железные пряжки – крупные, с прямоугольной, трапециевидной или окружной рамкой и подвижным шпеньком. Кроме крупных подпружных пряжек, для соединения ремней сбруи использовались также более мелкие прямоугольные и округлые пряжки общераспространённых в это время типов [Степи Евразии… 1981, 259].

Детали деревянного остова сёдел сохраняются редко. Сёдла половецкого времени имели полки с прямым обрезом в нижней части, более высокую и массивную, чем у ранних кочевнических сёдел, переднюю луку с прямоугольным вырезом снизу и широкую массивную относительно низкую заднюю луку.

Набор оружия и защитного снаряжения в погребениях половцев очень обширен.

Таким образом, научная информация об оружии и защитном снаряжении половцев имеется в археологических памятниках (подкурганных погребениях) и в их каменных изваяниях. Но для того, чтобы дать достаточно полную характеристику об оружии и защитном снаряжении половцев, нужно, изучая археологические памятники и каменные изваяния, обязательно сравнивать их. При сравнительном анализе можно определить эволюцию развития всего комплекса вооружения половцев и влияние его на организационную структуру половецкого войска.

ЛИТЕРАТУРА

Артамонов М.И. Труды Волго-Донской Археологической экспедиции // АН СССР, М.–Л. – 1958. – Т. 1.

Киртичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. // Свод археологических источников. Вып. Е 1-36. – М., 1971.

Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М., 1984.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие VIII – XIV вв. // Свод археологических источников. Вып. Е 1-36. – М., 1966.

Низами. Пять поэм. – М., 1968.

Плетнёва С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. – М., 1958. – № 62.

Плетнёва С.А. Введение // Каменные бабы: Каталог – Днепропетровск: Министерство культуры УССР. Днепропетровский исторический музей им. Д. И. Яворницкого, 1975.

Плетнёва С.А. Древности Чёрных Клобуков // Свод археологических источников. Вып. Е 1-19. – М., 1973.

Плетнёва С.А. Половецкие каменные изваяния // Свод археологических источников. Вып. Е 4-2 – М., 1974.

Степи Евразии в эпоху средневековья // Археология СССР, 1981.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов – М., 1966.

ПРОБЛЕМА КОНТАКТІВ ПІВДЕННОЇ ЧАСТИНИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН З ІРАНО-ТЮРКОМОВНИМ СВІТОМ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВЧЕНИХ XIX–XX СТ.

O. Сикало

Контакти слов'ян Північного Причорномор'я та іраномовних народів Середнього Сходу встановились ще за часів глибокої давнини. У вирішенні питання про походження слов'ян завжди значну роль відігравали дані про сусідів слов'ян на різноманітних етапах їх раннього розвитку.

На протязі кількох тисячоліть предки східних слов'ян знаходились під впливом спочатку народів іранського, а потім тюркського походження. Причому за часів середньовіччя активними посередниками у розповсюджені досягнень культури між південною частиною східних слов'ян і іраномовними народами Середнього Сходу були тюркомовні племена Євразійського степу. Тому вивчення цих контактів становить особливий інтерес для сучасної науки.

Відомо, що ранніми сусідами слов'ян були іранці, які мешкали в історичні часи (тобто після писемної фіксації даних про слов'ян) або незадовго до цього на південний схід від слов'ян. Найдавнішими народами Північного Причорномор'я, про яких залишились відомості завдяки писемним джерелам, були скіфи. Що стосується їхньої мови, то вже давно доведена іраномовність цієї етнічної групи. Мова скіфів в давні часи була подібна до мови персів, мідійців та інших народів Давнього Ірану [Грантовський 1975, 286–327].

З розвитком подальших історичних зв'язків слов'ян Русі та України і іраномовних народів, а саме персів, таджиків, согдійців та хорезмійців у період раннього середньовіччя поглиблювались і культурні взаємоконтакти цих народів.

Так, особливий взаємовплив, притаманний періоду існування Тюркських каганатів (VI–VII ст.), був породжений багатовіковими контактами і, більш того, спільним життям обох народів в умовах єдиної держави.

Відомо, що у VIII–X ст. територія сучасної України входила до складу Хазарського каганату, південні кордони якого межували з Абасидським халіфатом, де перська верхівка відігравала провідну

роль. Археологічні знахідки свідчать про певний розвиток торгово-вільних відносин, а отже і культурний взаємовплив між Хозарією та Абасидським халіфатом, тим більше, що взагалі відносини між цими народами носили мирний характер [Іченська 1982].

Кочові тюркомовні племена, які з'явились на території України, а саме в її степах в, так званий Печенізько-половецький період (XI–XIII ст.), були посередниками в торговельних та культурних, включаючи мовні, контактах між південною частиною східних слов'ян та іраномовним світом.

В період існування Золотої Орди та панування монголів(а саме в XIII–XV ст.) можна припустити, що носіями перської культури серед українців могли бути турки та кримські татари, тим більше, що обширні землі Північного Причорномор'я входили до складу Османської імперії за часів пізнього середньовіччя [Міллер 1892, 175]

Контакти південної частини східних слов'ян та іраномовних народів в XI–XVI ст. заслуговують уваги особливо через активні переміщення різноманітних груп населення по територіях їх мешкання, включаючи тюркомовні та іраномовні етноси..

З вищезазначеного стає видно, що іранський елемент на території сучасної України був широко представлений на протязі не одного тисячоліття. Іраномовні народи на території України мешкали з II тис. до н. е. і до пізнього середньовіччя. [Седов 1979, 98–100].

Багатостолітня взаємодія східних слов'ян та іраномовних племен залишила помітний слід в багатьох проявах життя та діяльності цих етнічних спільнот: в їх етногенезі та культурі, архітектурі, орнаменті та елементах матеріальної культури, у використанні деяких предметів домашнього побуту та одягу, в окремих деталях церемоніалів, звичаїв та традицій. Порівняльний аналіз релігійних вірувань виявляє спільні елементи домонотеїстичних релігій в віруваннях населення Південної Русі та іраномовних народів Середньої Азії та Ірану [Рибаков 1988, 8–72]. Особливої уваги заслуговує вплив традицій іраномовних народів Середнього Сходу на розвиток фольклору та літератури південної Русі та України; а також схожі елементи в термінології обох мов, а особливо, іранські запозичення в лексиці давньоруської та української мов. Самобутня культура слов'ян поглинала елементи інших культур, які надходили зі Сходу і перероблюючи їх, збагачувалась і підймалась на нові ступені свого розвитку.

На сучасному етапі розвитку зв'язків між Україною та Іраном в області політики, економіки і, особливо, в культурній сфері, пи-

тання вивчення коренів встановлення стійких взаємовідносин і слідство взаємовпливу цих народів стає особливо актуальним. В процесі вивчення історико-культурної взаємодії слов'ян та іраномовних народів висвітлюються питання слов'яно-іранських лексичних відносин, що здебільшого знаходять відображення, як зазначалось вище, у літературі та фольклорі і мають глибинне наукове значення для вивчення культурно-матеріального та духовного розвитку обох народів на протязі їх становлення в загальному історичному процесі. В останні роки проблема культурних та мовних контактів у світі загальної глобалізації привертає до себе увагу, розробляється і висвітлюється багатьма вченими світу.

Дослідження історії Ірану, який завжди відігравав важливу, а часом і провідну роль в соціальному, державному і особливо в культурному житті Близького та Середнього Сходу як частини дослідження проблеми слов'яно-іранських історико-культурних контактів незмінно була предметом інтересу та вивчення російських, а потім і радянських сходознавців. Іраністика завжди була однією з найсильніших та найплідніших галузей російського сходознавства. Інтерес наших вчених до історії Ірану доби середньовіччя стимулювався також і наявністю в ній низки явищ, спільніх з історією середньовічних суспільств країн Середньої Азії та Закавказзя. Саме тому дослідження суспільства Ірану в його історичному розвитку, включаючи вплив на східнослов'янські народи, завжди посідали помітне місце у вітчизняній іраністиці.

Дореволюційні українські та російські іраністи займались переважно політичною, культурною та релігійною історією Ірану. Серед них можна виділити такого видатного знавця середньовічного Ірану, як академіка А. Е. Кримського, роботи якого присвячені в основному вищезазначеній тематиці [Кримський 1909–1917] і були зосереджені на соціальних аспектах історії Ірану. Академік В. В. Бартольд, видатний російський історик, значну кількість своїх праць також присвятив вивченню культури та релігії, ним покладений початок вивченню середньовічного суспільства Ірану [Бартольд 1930, 108–116]. В. В. Бартольд, який запровадив в науковий обіг велими широке коло джерел, відкрив нову добу у вивченні країн Близького та Середнього Сходу. В розробку проблеми вивчення ранньосередньовічного суспільства в сасанідському Ірані (VI – початок VII ст.) цінний вклад внесла чл.-кор. АН СССР проф. Н. В. Пігулевська [Пігулевська 1958, 36–75]. Суспільні, а також культурні та

політичні аспекти життя сасанідського Ірану висвітлювались в загальних працях проф. Б. Н. Заходера [Заходер 1944, 70–81, 86–96], М. М. Д'яконова [Д'яконов 1961, 143–170], А. Ю. Якубовського [Якубовский 1950, 17–150], А. М. Беленицького [Беленицкий 1974, 120–147], К. В. Тревер [Тревер 1967, 157–160]. Питаннями соціальної розвитку середньовічного Ірану займались А. А. Алі-заде [Алі-заде 1953, 112–153], І. П. Петрушевський [Петрушевский 1937, 873–920], А. І. Фаліна [Фаліна 1959, 51–76]. І. П. Петрушевський приділяв також особливу увагу окремим питанням, пов'язаним з історією міст Ірану XIII–XIV ст. [Петрушевский 1948, 85–110]. Цілій група радянських вчених розробляли проблеми розвитку пізньосередньовічного суспільства Ірану (XVI–XVIII ст.) [Петрушевский 1971, 71–78]. В багатьох працях, присвячених цим проблемам, використані нові перські та інші джерела і по-новому висвітлені ті чи інші питання історії середньовічного суспільства Ірану, включаючи зв'язки з окремими народами та країнами.

Важливою рисою специфіки історії середньовічних суспільств Ірану було співіснування з кочовими племенами, причому останні нерідко виступали в ролі завойовників і їх завоювання тягли за собою серйозні зміни в економіці, політиці, суспільному строї і в культурному середовищі країни. Ця проблема, важлива для соціальної історії Ірану, вивчалась В. В. Бартольдом, А. Ю. Якубовським, С. П. Толстовим, І. П. Петрушевським, а також порушувалась в узагальненіх працях інших авторів [Петрушевский 1937, 873–920].

Цінним внеском у вивчення історико-культурних зв'язків слов'ян з іраномовним світом являють собою літературні джерела, в яких розглядаються відомості східних народів про слов'янський світ, що в свою чергу є важливим при зіставленні певних даних в ході досліджень взаємовпливу обох народностей; і це дозволяє одержати більш достовірну та детальну інформацію з питань контактів народів Середнього Сходу та Східної Європи. В цьому контексті найпомітнішою є книга Б. Н. Заходера “Каспийский свод сведений о Восточной Европе” – результат багатолітньої праці автора над вивченням свідоцтв арабських та перських географів та істориків про народи, що заселяли європейську частину СРСР [Заходер 1962, 3–8]. Робота над цією темою була продиктована глибоким інтересом Б. Н. Заходера до історичного минулого народів рідної країни. Книга містить історію походження самого “Своду”, а також характеристику загальних уявлень арабо-перської географії IX–X ст. про при-

роду та населення Східної Європи. Безумовно цікавими є матеріали, які знаходились у складі літературної спадщини народів, які мешкали навколо Каспійського моря і тісно пов'язаних з давніх часів зі східноєвропейським світом через велику Волзьку водну магістраль. Сам “Каспійский Свод” не є єдиним цілим, а може бути розділений на відомості, при складанні яких найбільш активну участь приймали народи Кавказу та північних провінцій Ірану, а також відомості, при збиранні яких, головну роль відігравали народи Середньої Азії та Хорасану. Поряд з іншими сходознавчими дисциплінами в європейській науці нового часу, вивчення арабо-перських відомостей про Східну Європу зазнавало часи інтенсивного інтересу з боку досить широких суспільних кіл. Х. М. Френ (1782–1851) в своєму виданні “Путешествия Ибн Фадлана” [Френ 1921, 5–28] широко застосовував метод порівняльно-текстологічного аналізу, притягуючи для порівняння тексти різних авторів, близькі за змістом та лексичним наповненням. Майже через століття інший видатний орієнталіст В. В. Бартольд також відмічав ефективність цього методу, але разом з тим виділяв деякі проблематичні питання щодо хронологічної невизначеності [Бартольд 1929, 16]. Необхідність подібного порівняльно-текстологічного аналізу, яка ясно усвідомлювалась на самому початку вивчення арабо-перських джерел про Східну Європу, в ХХ ст. знайшла прибічника в особі видатного професору Лондонського університету В.Ф. Мінорського [Заходер 1962, 3–8].

З іншого боку становлять інтерес наслідки контактів східних слов'ян з іраномовним світом, насамперед з народами Середнього Сходу. Перші спроби реєстрації та посиленого пояснення східних елементів (зебільшого перської та арабської лексики в російській та українській мовах) в слов'янських культурах були здійснені нашими давніми предками „раніше XI століття” [Менгес 1979, 4]. До складу лексикографічних спроб, які мають виключний інтерес для історії реєстрації і пояснення східної лексики росіянами відносяться два словники: “Се татарский язык” і “Толкование языка половецкого” [Кононов 1972, 17]. Пізніше, в XVI–XVIII ст., широко розповсюджуються словники іншомовних слів, які стали відомими під назвами „Азбуковники” або „Алфавиты иностранных речей”; в них наводились тлумачення слів, запозичених зі східних мов, в тому числі і тюркських та іранських [Кононов 1972, 20–21]. У „Лексиконі” (СПб., 1793) В. Н. Татіщева (1686–1750) наведені на науковому рівні того часу тлумачення значної кількості тюркських та ірансь-

ких за походженням слів, а до цього В. Тузов в журналі "Поденщи-на" (1769) надрукував порівняння деяких східних слів з російськими [Добродомов 1966, 3]. Російські сходознавці на початку XIX століття включали до планів своїх досліджень як необхідний елемент вивчення тюркізмів російської мови та русизмів в тюркських та інших мовах. Крім того, східні елементи в "Хожении за три моря" Афанасія Нікітіна пояснювали Х. Д. Френ (1782–1851) і Я. О. Ярцов (1792–1861) [Завадовський 1954, 139–145].

Методика вивчення східної лексики в російській мові, складне завдання, яке до сих пір не знайшло задовільного рішення, притягло увагу російських сходознавців в першій третині минулого століття. Професор-арабіст Казанського Університету Ф. І. Ердман (1793–1863) виклав свої міркування про методи вивчення орієнталізмів в російській мові в двох статтях під аналогічними заголовками "Изъяснения некоторых слов, переданных из восточных языков в российский" [Казанский вісник 1828, 33–53]. Цій же темі присвячена стаття І. Н. Березіна (1818–1896) "Несколько замечаний об определении иностранных слов в русском языке". До цих статей за своєю ціллю та напрямком приєднується "Записка (об отношениях русского языка к восточным)" А. К. Казембека (1818–1870) [ПОРЯС 1 1852, 125–128].

Широко замислене Відділенням російської мови АН видання "Материалы для словаря русского языка" не могло обйтись без реєстрації та пояснення багаточисельних східних елементів, які давно та надійно закріпились в російській мові. В цій нелегкій праці щодо відбору та тлумачення лексики східного походження приймали участь видатні вчені: В. В. Грігор'єв, А. К. Казембек, П. Я. Петров, І. Н. Березін, А. М. Шьогрен, В. А. Абаєв [Менгес 1979, 6].

В той же час з'являються спеціальні видання, які реєструють та пояснюють іноземні лексичні запозичення в російській мові, до їх складу, наприклад, належать словник Н. Яновського "Новый словотолкователь, расположенный по алфавиту" і "Корнеслов русского языка, сравнительно со всеми славянскими наречиями и с двадцатью четырьмя иностранными языками" Ф. С. Шимкевича. В цьому контексті відомий інтерес являють собою також праці С. П. Зелінського та "Новейший полный словотолкователь и объяснитель 150 000 иностранных слов" В. Мартиновського та І. Ковальського [Менгес 1979, 5].

В середині XIX ст. робляться перші спроби дослідити проблему запозичень російської лексики в словниковому запасі східних мов, в

тому числі тюркських та іранських. Ця тема вперше знайшла висвітлення в дослідженні П. С. Савел'єва (1814–1859) “Восточные слова в русском и russкие слова в восточных языках” [Савел'ев 1847, 112–120], після чого вийшла стаття А. К. Казем-бека. Після значної перерви ця тема привернула увагу Н. Ф. Катанова (1862–1922). Подальший, досить великий за своїми обсягами розвиток вона знайшла в радянський час [Кононов 1968, 33–34]. Видатними славістами радянських часів, які зробили помітний внесок в область порівняльно-історичного мовознавства, а особливо в сферу слов'яно-іранської мовної схожості були М. Н. Петерсон, А. М. Селищев, Л. А. Булаховський, який приймав активну участь в дослідженні саме української мови [Оранський 1960, 371–378].

Щодо славістики в країнах Європи, тут можна виділити Стояна Романського, вченого широкого профілю – етнографа, філолога, який займався і фольклором, і літературою, і мовою; відомого лінгвіста і славіста Р. О. Якобсона, який займався поетикою, віршознавством та давнім слов'янським епосом, проводив порівняння фактів різноманітних літератур, в тому числі східних, роблячи висновки як про типологічну схожість, яка виникла в результаті паралельного розвитку, так і про генетичну спорідненість – спільне походження окремих явищ усної народної творчості [Оранський 1960, 378–383]. Однак лексичні зв'язки між іраномовними народами Середнього Сходу та східними слов'янами за доби середньовіччя, на жаль, залишились недостатньо вивченими. Виняток можуть становити праці В. І. Абаєва, в яких найбільш повно та докладно проаналізована та досліджена вищезазначена сфера історико-культурних зв'язків східних слов'ян та іраномовних народів [Абаєв 1958, 10–46].

Багатостолітнє тісне спілкування східних слов'ян та тюрків залишило глибокий слід не тільки в загальновживаному та спеціальному розділах лексики, але і в такій інтимній області проявлення духу народного, як фольклор, де наукові досягнення є більш суттєвими. Велика заслуга в цьому належить представникам Школи запозичень.

В 70-ті роки на зміну міфологічній школі прийшла Школа запозичень, початок якій було покладено німецьким вченим Т. Бенфеєм. Представники Школи розглядали історико-літературний процес як історію запозичення сюжетів, мотивів, які переходятуть від одних народів до інших. Історична роль цієї Школи полягає в тому, що дослід-

ники займались не стільки доісторичними явищами, скільки конкретною епохою середньовіччя, і в ще більшій мірі підкреслювали значення міжнародних зв'язків, зокрема зі Сходом, зв'язків фольклору та літератури, значення усної передачі сюжетів та мотивів. Серед послідовників цієї Школи можна виділити Ф. І. Буслаєва, А. Н. Веселовського, І. В. Жданова, В. В. Стасова, В. Ф. Міллера [Токарев 1976, 7–34]. Почесний академік В. В. Стасов (1824–1906) в своєму видатному дослідженні “Происхождение русских былин” приділив особливу увагу орієнталізмам в російському фольклорі [Стасов 1894]. Про половецький та іранський вплив на руський спосіб писав В. Ф. Міллер в роботах “Экскурсы в область русского народного эпоса” [Міллер 1892] та „Материалы для истории былинных сюжетов” [Міллер 1888].

Незважаючи на тривалість та інтенсивність слов'яно-алтайського спілкування, яке почалось, приблизно, в період нашестя гуннів, різноманітні мовні аспекти цих відносин дослідженні ще недостатньо. Між тим вони становлять інтерес для вивчення ранньої історії слов'янських та східних мов і культур, але дають також надзвичайно вдачний матеріал для вивчення мовних запозичень взагалі. Однак така робота потребує для свого переконливого та вичерпного виконання найточнішої та найвмілішої методики та тонкого знання слов'янських та східних мов в їх історичній перспективі. Більш того, щоб виявити першоджерела та сліди, якими східний внесок увійшов в слов'янський лексичний запас, треба також широке знайомство з різноманітними сусідніми мовами, такими як перські, китайські та кавказькі мови.

У зв'язку з цим особливий інтерес становлять дослідження по вивченню видатного пам'ятника давньоруської літератури “Слово о полку Ігоревім” (XII ст.), як живого та яскравого свідка безпосереднього знайомства його автора з подіями того століття, життям та побутом половців. Він знає імена половецьких ханів: Боняк, Кончак, Кобяк, Шарукан, Гза(к); він широко використовує тюркські етноніми, титулатуру та іншу термінологію, він знає, певно, половецькі епічні скази, ось чому “Слово”, як давно помічено, дихає ароматом степу – Половецького поля. Названі реалії тюркського побуту і, особливо, наявність значної кількості тюркських та іранських лексичних елементів, а також східних слів, які проникли в лексику “Слова” через тюрків (печенегів, торків, берендеїв, узів, половців), можливо є переконливим аргументом на користь визнання справжності та істинності цього твору – пам'ятника давньо-

руської літератури XII ст. Підробити тюркську(східну) лексику у тому вигляді, в якому вона наведена в “Слові”, неможливо [Зімін 1966, 138–155].

Першим російським сходознавцем, який вивчав східну лексику в “Слові о полку Ігоревім”, був російський дипломат, посланець до Константинополя та Риму А. Я. Італинський (1743–1827) [Крачковський 1958, 71–72]. Першим дослідником орієнталізмів в російській мові домонгольського періоду на матеріалі “Слова о полку Ігоревім” і тим самим першим дослідником цього видатного пам’ятника давньоруської літератури з точки зору вивчення його іншомовної лексики є арабіст Ф. І. Ердман, який виступив зі статтею “Следы азиатизма в “Слове о полку Игореве”” і намагався дати пояснення східним елементам цього пам’ятника за допомогою арабської мови; але його спроби тлумачення східних елементів “Слова” не мали успіху [Менгес 1979, 7–10].

Пізніше ця тема – вивчення східної лексики в “Слові” – надовго (аж до сьогодні) стала однією з провідних для російських тюркологів, першим з яких був П. М. Меліоранський (1869–1906), який опублікував статтю “Турецкие элементы в языке “Слова о полку Игореве””, на яку відізвався славіст і сходознавець академік Ф. Є. Корш (1843–1915) своєю статтею з аналогічною назвою. Таким чином зав’язалась досить плідна дискусія. Останньою статтею П. М. Меліоранського в області тюрксько-слов’янського мовознавства стала стаття “Заимствованные восточные слова в памятниках русской письменности домонгольского времени” . Відповідно останньою на цю тему статтею Ф. Є. Корша стала робота “О некоторых бытовых словах, заимствованных древними славянами из так называемых урало-алтайских языков”, якою він розширив географічну та лінгвістичну зону запозиченої лексики [Менгес 1979, 8–9].

Після значної за часом перерви інтерес до дослідження східних запозичень в “Слові о полку Ігоревім” знову виник вже в Радянську епоху. С. Є Малов (1880–1957) в статті “Тюркизмы в языке “Слова о полку Игореве”” доповнив та більш точно визначив розуміння П. М. Меліоранського та Ф. Є. Корша про деякі слова та терміни [Менгес 1979, 9]. В. А. Гордлевський (1876–1956) виступив з цікавою статтею “Что такое “босый волк”” (До тлумачення “Слова о полку Ігоревім”), в якій використовуючи значний обсяг матеріалу висвітив важливу історико-етнографічну проблему найдавнішого культу вовка у різних народів, в тому числі і у тюрків [Гордлевський

1961, 482–504]. Серед ряду статей Н. А. Баскакова, присвячених тюркізмам в російській мові, можна відмітити дві роботи, які безпосередньо торкаються теми, яка нас цікавить: “Половецкие отблески в “Слове о полку Игореве” та “Тюркизмы- социальная терминология в “Слове о полку Игореве” [Тюркология 1976, 225–234].

Багато корисних відомостей про тюркські лексичні запозичення в російській мові можна знайти в дослідженнях Н. К. Дмитрієва (1898–1954) “О тюркских элементах русского словаря” [Дмитрієв 1962, 503–569]. Вивчення лексики “Слова” після опублікування праці В. Л. Віноградової “Словарь-справочник ”Слова о полку Игореве” [Віноградова 1965] значно полегшується.

Найбільш повною за проаналізованим матеріалом, враховуючи весь попередній досвід дослідження східної лексики в “Слові о полку Ігоревім” є праця К. Г. Менгеса, яка в останній час автором була виправлена і доповнена новими розшуками [Менгес 1979]. К. М. Менгесу належить цілий ряд досліджень, присвячених східним запозиченням в слов’янських мовах. Ці праці, які базуються на широкій сходознавчій та слов’янознавчій основах, включаючи дані самих різноманітних джерел, є єдиними в своєму роді як за глибиною проникнення в досліджуваний матеріал, так і по кількості матеріалу, який притягається. К. Г. Менгес доповнює, уточнює та виправлює тлумачення і аналіз орієнталізмів, запропонованих у видатних дослідженнях і словниках Ф. Міклошича, М. Фасмера, А. Г. Пребраженського та багатьох інших вчених, які доклали своїх зусиль для пояснення орієнталізмів в слов’янських мовах. За основу дослідження К. Менгес притягає реконструкцію “Слова о полку Ігоревім”, запропоновану Р. О. Якобсоном.

“Слово о полку Ігоревім”, шедевр найбільш видатного періоду в літературному розвитку Русі, особливо підходить для вищезазначеного дослідження. По-перше, цей цілком світський твір припускає більшу домішку народної мови, ніж церковні тексти, які припускають використання більш менш чистої церковнослов’янської мови; по-друге, цей епічний твір близько стоїть до усної традиції. Зіткнення російського геройчного епосу, усного та письмового, з близькосхідним епічним спадком було вірно помічено В. В. Стасовим, Г. Н. Потаніним, В. Міллером, Ж. Дюмезілем, Н. С. Трубецьким, а нещодавно В. А. Гордлевським і С. П. Толстовим [Менгес 1979, 10–12]. Згідно з правдоподібною додадкою В. Пархоменко, сліди половецького епосу виявляються навіть в давньоруських літописах [Пархоменко 1940, 45–87].

Ще одним важливим з точки зору вивчення та дослідження процесу встановлення слов'яно-іранських історико-культурних зв'язків літературним джерелом поряд зі “Словом о полку Ігоревім” є “Шагнамс” (“Книга царів”) Фірдоусі. Найбільш вагому увагу приділив цьому твору видатний вчений А. Ю. Кримський, який зробив переклад, визначив найбільш цікаві для аналізу та вивчення лексичних запозичень частини цього літературного пам'ятнику та зробив необхідні дослідження, чим доклав великий внесок до попередніх праць в цій науковій сфері [Кримський 1890, 3–23].

В передмові праці А. Ю. Кримського щодо вивчення цього видатного пам'ятнику перської літератури, автор пише : ”Ми тож само можемо вважати „Шаг-наме” не зовсім за чужу для нас, бо з Ірану багацько сюжетів перекочували до нас і вплинули на руську народну поезію. Перські перекази заходили до нас по частині літературним шляхом, по частині усним, бо геть усі народи, з якими Перси мали діло, засвоїли собі багацько оповідань, переказаних у „Шаг-наме” [Кримський 1890, 3–23]. Такі слова, безсумнівно, свідчать про дослідницьку важливість вищезгаданого твору.

Літературні казкові джерела також притягали увагу дослідників з причини дивовижної схожості в загальному змісті і в подробицях, яка часто упадає в вічі під час читання казок східних та західних. Як для порівняльного мовознавства, так і для порівняльного вивчення народних казок східна література має саме суттєве значення. Тільки після точного вивчення мови іраномовних народів дослідники одержали змогу визначити спорідненість та ступінь взаємної спорідненості європейських та перської мов і пролити деяке світло на доісторичний період життя народів, які ними розмовляли. Порівняння виявляє той факт, що європейські народи в більшості випадків не самі винаходили сюжети, а що вони обмежувалися часто тільки переробкою, іноді досить поверхньовою, матеріалу, який перейшов зі Сходу. Письмовим підтвердженням з глибоким науковим аналізом вищезазначеного є праця В. Ф. Міллера „Восточные и западные родичи одной русской сказки” і багато окремих статей з цього приводу [Міллер, 1885, 1–3].

Окрім лінгвістичних та фольклорних досліджень, для вивчення слов'яно-іранських зв'язків вельми значущі розвідки в галузі аналізу змісту іраномовних середньовічних письмових джерел – нормативних та документальних (видання текстів та їх перекладів). Так, в 1934 р., після експедиції на г. Муг, в ході якої було знайдено 74

согдійські документи, а також велика кількість предметів матеріальної культури, А. А. Фрейман підготував докладний палеографічний опис знайдених документів, який був опублікований в Согдійсько-му збірнику, спеціально присвяченому знахідкам на горі Муг [Лівшиц 1962, 7–9]. Більш пізні дослідження вищезазначених документів було здійснено В. А. Лівшицем в 1959–1960 рр. незважаючи на складнощі, пов’язані з особливостями писемності, поганої збереженості ряду документів і наявності до тих пір не знайомої лексики. Такий аналіз дозволяє уявити в загальних рисах картину суспільного строю, економічного життя, торговельних та міжнародних зв’язків Согда на початку VIII ст. (до 722р.), що, звичайно, вельми значуще при вивчені ірано-слов’янських зв’язків. Найбільш відомі праці В.А. Лівшица: “Согдийские письма с горы Муг” и “Юридические документы и письма с горы Муг”. В його дослідженнях йому допомагали А. Г. Периханян, С. Г. Кляшторний, І. М. Д’яконов, А. М. Мандельштам, проф. В. І. Абаев і у якості ініціатора вищезазначених видань акад. І. А. Орбелі [Лівшиц 1960, 7–56].

До 1917 р. праці по вивченню пам’ятників давньоіранської писемності (Авеста, давньоперські написи, середньоперські тексти – пехлевійські, маніхейські та согдійські документи) мали певну традицію, яка склалась на Факультеті східних мов Петербурзького університету, головним чином завдяки діяльності проф. К. А. Кассовича і акад. К. Г. Залемана [Оранський 1971, 36–37]. Встановлення Радянської влади на колишніх окраїнах Російської імперії, населених іраномовними народами, небувале поширення культурного будування та наукових досліджень, розвиток та зміцнення культурних зв’язків з Іраном поставили перед давньоіранською філологією нові великі завдання. В результаті організованих з великим розмахом археологічних експедицій були здобуті та залучені до наукових досліджень нові важливі пам’ятники писемності, які значно розширили горизонти давньоіранської філології та історії іраномовних країн. На зміну вченим-одинакам, які часто працювали без усілякої державної підтримки, прийшли цілі наукові колективи, об’єднані при кафедрах або в спеціальних науково-дослідних інститутах АН ССР і республіканських академій. Корифеї старої російської іраністики акад. В. Ф. Міллер та акад. К. Г. Залеман пішли з життя і рішення нових задач лягли на плечі наступного покоління іраністів та істориків давнього Сходу. Одне з найважливіших зрушень того часу полягає в тому, що дослідження пам’ятників давньоіранської писемності, яке носило в минулому майже виключно

філологічний та лінгвістичний характер, тісно зіткнулись тепер з вивченням історії та культури народів давнього Сходу, в тому числі Ірану, і суміжних територій. В цей період склалась радянська школа давньоіранської філології і порівняльно-історичного іранського мовознавства, яка була заснована чл.-кор. АН ССР А. А. Фрейманом і радянська школа істориків давнього Сходу, заснована акад. В. В. Струве [Оранський 1971, 36–37]. Спільна праця іраністів-філологів і лінгвістів з одного боку, і істориків давнього Сходу – з іншого, зумовила помітний прогрес радянської науки в області вивчення пам'ятників давньоіранської писемності.

Таким чином, найтісніший зв'язок між історією, філологією і лінгвістикою в цій сфері пояснюється тим, що історичні і історико-культурні дослідження залежать тут головним чином від можливостей читання та інтерпретації пам'ятників на давньоіранських мовах. З іншого боку, дешифрування і інтерпретація цих пам'ятників, часто фрагментарних, написаних на маловідомих або вперше введених в науковий обіг мовах, залежать в значній мірі від знання історичних та історико-культурних умов, реалій та ідеології того середовища, в якому створювались писемні пам'ятники.

Незважаючи на це, вивчення історико-культурних зв'язків східних слов'ян і іраномовних народів Середнього Сходу за часів середньовіччя ще не було темою окремого монографічного дослідження, що є підставою для подальших досліджень вищезазначеної сфері історичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В. И. Вопросы иранской и общей филологии. Москва, 1958.*
- Али-заде А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана. Баку, 1953.*
- Бартольд В. В. Очерк истории туркменского народа // Туркмения. Ленинград, 1929.*
- Бартольд В. В. К вопросу о феодализме в Иране // Новый Восток, 1930, №28.*
- Беленицкий А. М. К вопросу о социальных отношениях в Иране в хулагуидскую эпоху, Москва, 1974.*
- Виноградова В. Л. Словарь-справочник “Слова о полку Игореве”. Вып. 1. Москва–Ленинград, 1965.*
- Гордеевский В. А. Избранные сочинения. Т. II. Москва, 1961.*

Грантовский Э. А. О распространении иранских племен на территории Ирана // История Иранского государства и культуры. Москва, 1975.

Дмитриев Н. К. Стой тюркских языков. Москва, 1962.

Добродомов И. Г. История лексики тюркского происхождения в древнерусском языке (на материале „Повести временных лет“). Москва, 1966.

Дьяконов М. М. Очерки истории Древнего Ирана. Москва, 1961.

Завадовский Ю. Н. К вопросу о восточных словах в „Хожении за три моря“ Афанасия Никитина. 14661–472., Ташкент, 1954.

Заходер Б. Н. История восточного средневековья. Москва, 1944.

Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. Москва, 1962.

Зимин А. А. К вопросу о тюркизмах “Слова о полку Игореве” // Ученые записки НИИ при Сов. мин. Чувашской АССР, 1966, вып. 31.

ИОРЯС 1,1852 (Приложение к протоколам).

Иченская О. В. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. Киев, 1982.

Казанский вестник, 1828, ч. 24, кн. IX, сентябрь.

Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период, Ленинград, 1972.

Кононов А. Н. Тюркская филология в СССР. 1917–1967. Москва, 1968.

Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. V. Москва – Ленинград, 1958.

Крымский А. Е. История Персии, ее литературы и дервишеской философии. Т. I–III. Москва, 1909–1917.

Кримський А. Ю. „Шаг-наме“ – видатний пам’ятник перського письменства. Львів, 1890.

Лившиц В. А. Согдийские письма с горы Мут. Москва, 1960.

Лившиц В. А. Юридические документы и письма с горы Мут. Москва, 1960.

Менгес К. Г. Восточные элементы в „Слове о полку Игореве“. Ленинград, 1979.

Миллер В. Ф. Восточные и западные родичи одной русской сказки. Москва, 1885.

Миллер В. Ф. Материалы для истории былинных сюжетов. Москва, 1888.

Миллер В. Ф. Экскурсы в область русского народного эпоса. I–VIII. Москва, 1892.

Оранский И. М. Изучение памятников древнеиранской письменности в СССР (1917–1970) // История иранского государства и культуры. Москва, 1971.

Оранский И. М. Иранские языки. Введение в иранскую филологию. Москва, 1960.

Пархоменко В. А. Следы половецкого эпоса в летописях // Проблемы источниковедения. № 3. Москва–Ленинград, 1940.

Петрушевский И. П. Городская знать в государстве Хулагуидов // Советское востоковедение. Т. V. Москва, 1948.

Петрушевский И. П. Изучение феодального общества Ирана в России и СССР // История иранского государства и культуры. Москва, 1971.

Петрушевский И. П. Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья // ИАН-ОН, 1937, № 4.

Пигуловская Н. В., Якубовский А. Ю. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ленинград, 1958.

Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва, 1988.

Савельев П. С. Мухамедданская нумизматика в отношении к русской истории. Санкт-Петербург, 1847.

Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. Москва, 1979.

Стасов В. В. Собрание сочинений. Т. III. Санкт-Петербург, 1894.

Токарев С. А. История российской этнографической науки (XIX – нач. XX вв.). Москва, 1976.

Тревер К. В. К вопросу о ремесленных корпорациях в Сасанидском Иране // Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. Москва, 1967.

Тюркология. Сборник статей. Ленинград, 1976.

Фалина А. И. Реформы Газан-хана // Ученые записки Института востоковедения АН СССР. Т. XVII. Москва, 1959.

Френ Х. М. Путешествия Ибн Фадлана. Москва, 1921.

Якубовский А. Ю., Греков Б. Д. Золотая Орда и ее падение. Москва–Ленинград, 1950.

ГЕНЕЗА ТА ФУНКЦІОNUВАННЯ ОБРАЗІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЧАСУ У ДАВНІЙ ТА СЕРЕДньОВІЧНІЙ КИТАЙСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

Я.В. Шекера

Особливості життєвих умов, світогляду, віровченъ та релігій житлів Сходу зумовлюють ідейно-художню своєрідність літератур і насамперед поезії, що є “образом душі в її становленні як окремої людини, так і всього народу” [Пля 1993, 86]. Постичні образи беруть початок у міфології, яскраво відзеркалюються у фольклорі, відтак з розвитком літератури проникають в авторську поезію й прозу. Як невід’ємна частина народної психології, образи знаходили своє відображення у мислеформах, звідки потрапляли в мову (образне називання речей, фразеологія, мовні кліше) та літературу. Посилена увага до Китаю в наші дні та дедалі інтенсивніший розвиток співробітництва між народами зумовлюють зростання інтересу до культурних засад цього народу, що знаходить свій вияв зокрема у спробах тлумачення традиційних поетичних образів з метою кращого розуміння китайської поезії всіх періодів, а отже, і душі народу.

Серед досліджень, присвячених вивченю цього питання, можна назвати праці В. Алєксєєва, Л. Бадилкіна, Г. Дагданова, А. Желіховцева, Л. Ейдліна, А. Кобзева, М. Кравцової, Я. Савицької, Є. Серебрякова, Н. Федоренка та інших. Проте більшість згаданих дослідників лише констатують наявність тих чи інших образів (скажімо, озера Сіху, вербової гілки, осіннього краєвиду, бамбука тощо) у поезії, наводячи при цьому приклади, але не з’ясовують їхнього походження, функціонування та можливу трансформацію протягом різних періодів у розвитку китайської літератури. У пропонованій праці, побудованій на матеріалі народної та авторської давньої і середньовічної китайської поезії (“Книга пісень” (XI-VI ст. до н.е.), юєфу доби Хань (206 до н.е. – 220 н.е.) та Південних династій (420-589), поезія Цао Цао (155-220) і Тао Юань-міна (365-427), вірші доби Тан (618-907)) спробуємо прослідкувати генезу та функціонування деяких художніх образів на позначення часу. Перевагу віддаватимемо танській поезії як поезії “золотого віку” в історії китайської цивілізації. Для кращого сприйняття оригіналу наводимо художні переклади, виконані нами.

Специфіка переважної більшості художніх образів китайської поезії полягає в тому, що вони багатоаспектні, тобто з конкретно-чуттєвої даності одного й того самого предмета зображення залежно від контексту може випливати кілька ідей. Такі образи можна називати асоціативними – в уяві підготовленого читача чи фахівця вони відразу викликають ту чи іншу асоціацію, граючи роль алегорично-зачину (заспіву) до вірша (художні засоби 兴 у “Кнізі пісень” та 起兴 у танській поезії) і створюючи відповідний настрій (пафос) поезії. Поетика алегорій і недомовок наділяє поезію імпліцитними якостями, “створює свій підтекст з переносними значеннями, прихованими порівняннями, а нерідко тайт у собі зв’язок з явищами історичними, соціальними, побутовими” [Шицзин 1987, 17]. Така зовнішня непрозорість поезії має тісний зв’язок із поведінкою китайців, стислими і часто завуальованими висловами (існує навіть такий розряд фразеологізмів, як недомовки-іноказання).

Художні образи на позначення часу виконували одну з важливих функцій у китайській поезії: поети будь-якого періоду завжди писали “тут і тепер”, прив’язуючись до епохи, в якій існували. Чи змальовував поет традиційне долання гірських вершин, чи виливав свій сум за давниною, чи зітхав з приводу нетривалості людського життя або швидкого проминання молодості, чи прославляв сучасний йому розквіт країни – усюди відчувалася печаль через невблаганий плин часу. Відчуття часу поетами виливалося у низку традиційних образів 流水 *текуча вода*, 江流 *річковий потік*, 落花 *опалі квіти*, 山丘 *гори*, 燕 *ластівки* тощо.

Образ води у найрізноманітніших його проявах зустрічається у літературах багатьох народів світу. Асоціації води з плином часу почали вживатися в літературі завдяки Конфуцію – якось він, стоячи на березі річки, сказав: “Біг часу подібний до цих вод, що мчатъ: він не припиняється ні вдень, ні вночі” [Lun Yu 1954, 188]. Проте на тлумаченні образу води тут не спиняємося – про ідею безповоротного плину часу, а також інші аспекти цього образу детальніше див. [Шекера 2004].

Розглядаючи специфіку образності китайської поезії, помічаємо своєрідне “ланцюгове” творення окремих образів. Саме так можна тлумачити **образ опалих квітів** (або ж **квітів, що опадають**): перша асоціація – кінець весни, потім – минає молодість ліричного героя вірша [Шекера 2004, 60], і нарешті – відходить у небуття пора розквіту батьківщини. Образ опалих квітів часто вказує і на скроми-

нущість усього життя. Для прикладу розглянемо вірш “Печаль у палаці” (“宮怨”) танського поета Сима Чжа (роки життя невідомі).

柳色參差掩画樓, Темні і світлі вербички в контрасті з чудовим палацом,
曉莺啼送滿宮愁. Вивільги вранці кричать – лиши приносять печаль у палац.
年年花落无人见, Квіти щорік облітають, а люди не бачать,
空逐春泉出御沟. Марно вже наздоганяти весняне джерельце – із рову воно витіка

У цьому творі “за допомогою опису елементів пейзажу та на-
вколишньої природи глибоко і витончено передано і відтінено по-
чуття, присутній натяк на глибоку печаль придворної дівчини-служ-
ниці” [Tang ren jiesu yu qian shou 1997, 920]. На невмолямі проми-
нання часу вказують і “квіти, що опадають”, і “весняне джерель-
це”: перші уособлюють молодість дівчини, яка, нікому не потрібна,
швидко минає; юність символізує і “весняне джерельце”, яке мар-
но здоганяти, бо воно все одно витікає у рів, що оточує палац.
(Захисні рови в ті часи були побудовані таким чином, що русло
річки (чи потічка), яка текла повз палац, спрямовували в рів – річка
огинала палац, витікаючи за ним). “Верба” на початку вірша (щоп-
равда, в іншому джерелі бачимо “персик” (桃) замість “верби”)
несе цілком суголосне із загальною настроєвою картиною наван-
таження: верба є символом прощання друзів чи закоханих [Го-
речь разлуки 2000, 403–429]; також із вербою порівнюють тонкий
дівочий стан [Танське небо 2003, 22]. У цій поезії перша ідея кон-
кретно-чуттєвого образу верби є легким натяком на розлуку дівчи-
ни зі своєю молодістю, друга – асоціюється з ліричною героїнею,
тим паче, що у поезії жодним чином не згадується про неї.

Подібний образ рову навколо палацу бачимо в рядках народної пісні
юєфу “Плач сивин” (“白头吟”) доби Хань (206 до н.е.–220 н.е.):
躞蹀御沟上, Я над водоймою блукатиму туди-сюди –
沟水东西流. Із неї витікає лиши на схід водиця.¹

Героїня цієї пісні – жінка, яка живе у палаці і змушеня розлучити-
ся з чоловіком через його зраду. З рову навколо палацу безповорот-
но витікає вода – асоціація з минулими почуттями подружжя, які
вже не повернуться. Напрямок витікання води пов’язаний з найдав-
нішими уявленнями китайців про Схід як про початок свіtotворення
(Фусі, бог Сходу – перший з трьох легендарних імператорів): у півден-
ному субстраті (даоський світогляд) світовий простір розгортається
по осі “схід-захід” [Кравцова 1992, 58]. Таким уявленням відпові-

¹ Слови 东西 *схід i захід* оригіналу вжиті у значенні 东 *схід*.

дало й географічне положення Китаю: родючі землі, сприятливий клімат, придатні для проживання умови на сході. Тому образ Сходу в поезії завжди символізував весну і відродження, зокрема східний вітер приносив процвітання. У пісні “Плач сивин” цей образ, очевидно, натякає на сподівання ображеної жінки на краще життя в майбутньому.

Образ опалих квітів нерідко вживается і в глобальніших масштабах – наприклад, коли йдеться про занепад певної епохи чи прив’ядання минулого життя ліричного героя. У другій половині вірша “У Цзяннані зустрівся з Лі Гуй-нянем” (“江南逢李龟年”) відомого поета доби Тан Ду Фу (712-770) бачимо:

正是江南好风景，
落花时节又逢君。
*У час, як стручились раніше, – пейзажі Цзяннані чудові,
落花时节又逢君。I знову Вас бачу у пору, коли облітають квітки.*

Згідно з примітками китайських дослідників, вислів 落花时节 пора, коли опадають квіти є метонімічною назвою кінця весни, який, у свою чергу, вважають натяком на тяжкі часи, що настали в Китаї після правління імператора Тан Сюань-цзуна (712-755) – тим паче, що в попередніх рядках йдеться про людей (родичів чи чиновників імператора), у яких у дома Ду Фу раніше бачив свого товариша Лі Гуй-няня.

Образ опалих квітів зустрічається також у літературі попередніх періодів. Так, відомий юефу Південних династій (420-589) “Пісня Січжоу” (“西洲曲”) починається такими рядками:

忆梅下西洲，
折梅寄江北。
*Згадую сливи пелюстки, які опадали в Січжоу;
Сливу ламаю – і Вам посилаю в Цзянбей.*

І знову лірична героїня пісні – жінка, яка тужить за чоловіком. Образ опалих квітів тут конкретизований: при прощанні в Січжоу опадали саме пелюстки сливи, яка є символом молодості, стійкості, адже розквітає ранньою весни, коли навколо лежить сніг. На нашу думку, не-відомий автор юефу надав цьому конкретно-чуттєвому образові ще й іншого, додаткового символізму: у другому рядку гілка сливи переворюється на символ кохання та спогадів. Зауважимо, що пізніше, після написання поетом-художником доби Тан Ван Весм вірша “Пам’ять” (“相思”) таку роль стали виконувати червоні боби (红豆).

Серед названих образів, що позначають плинність часу, деякі, скажімо, опалі квіти чи текуча вода, спрямовані вперед, за часовою координатою; інші ж (гори, давні могили, ластівки, палаці династій Цінь-Хань тощо) – назад, адже повертають читача у минуле. Важлива функція образу гір у поезії пов’язана з тим, що в культурі бага-

тъох народів світу гори були сакральними, найближчими до неба місцями на землі; на горах часто будували святилища. Ось якою, скажімо, постає гора у творчості поета Сє Тяо (464-499) (таке чи подібне навантаження несеуть гори у китайській поезії практично всіх періодів): гора “розташована на грани неба й землі, там, де зустрічаються два основні начала і “творяться зміни”, це місце, де “знаходять собі пристановище душі й небожителі”, це “драбина на небеса”, де відбувається зустріч людини і сакрального начала, це храм, де усамітнюються, де твориться тайнство спілкування, сповіді, єднання з абсолютом” [Хуземі 1999, 99-100]. Як вважає Е.В.Завадська, у китайському пейзажі – а він завжди тісно переплітався з поезією – гори нерідко осмислювались як вираження небесних сил, що підтверджує древнє зображення ієрогліфа 山 *гора* у вигляді трьох трикутників; форма ж трикутника, пов’язана з числом “три”, уособлює сили Неба [Завадська 1974, 427]. Гори, таким чином, підkreślують у поезії її небесне, божественне походження.

Розгляньмо уривок вірша Лі Бо (701-762) “Декламую над річкою” (“江上吟”):

届平词赋悬日月 ,*Мов сонце й місяць, сяють вірши Цюй Юаня;*
楚王台榭空山丘 *А від хоромів князя Чу лиши голі пагорби зостались.*

Поет згадує давні минулі часи: безсмертні вірші першого у Китаї відомого на ім’я поета Цюй Юаня (340-278 до н.е.) він протиставляє тлінним хором для веселощів князя країни Чу (батьківщина Цюй Юаня), наголошуєчи на довговічності нематеріальних цінностей і скороминущості матеріальних. Образ гір (山丘) у контексті сказаного можна глумачити так: побудоване людськими руками зникло, зоставивши по собі вічне – гори (уособлення Неба). Завдяки традиційному художньому прийому антитезі (对仗) “гори” перегукуються з “сонцем і місяцем” – обидві ці реалії вічні й незнищені.

Простежимо, як функціонує образ гір у поетичних пам’ятках, що передували танській поезії, а також трансформацію його в літературі. Наділення гір сакральними функціями віддзеркалилося уже в “Книзі пісень” (“诗经”), що містить народні пісні XI-VI ст. до н.е. У пісні “Но-ва вежа” (“新台”) з розділу “Пісні царства Бей” (“邶风”) чітко видно протиставлення гори й ріки:

新台有泚 ,*Нова вежа красива й стрімка.*
河水沴沴 *Хуанхе, наче море, без меж – повноводна ріка.*

Хоча висока Нова вежа й не стоїть на горі, проте уособлює її, вивищуючись над зовнішнім світом; разом із повноводою Хуанхе (вода

уособлює жіноче начало, течія величавої Ріки – безперервний плин часу) вони виступають алгоритичним зачином (兴) цієї поезії, готуючи читача до сприйняття основної інформації про ліричну геройню вірша – наречену сина князя країни Вей (Х-ІІІ ст. до н.с.) Сюань-гуну. Змалювання у вірші красivoї вежі та спокійної Ріки підкреслює високі помисли дівчини – вона чекала доброго і порядного чоловіка, але змушенна була одружитися з потворним горбаним, старим князем, батьком її судженого, бо той спокусився її красою.

У вірші “Коротка пісня” (“短歌行”) відомого полководця і поста доби Хань Цао Цао (155-220) традиційні гори-води зображені, на перший погляд, відособлено від загальної тематичної лінії. Наприкінці цієї чималої поезії бачимо:

山不厭高 , Я люблю, коли гори високі,

水不厭深 I люблю, коли води глибокі.²

Наведені рядки – це своєрідний алгоритичний відступ, за допомогою якого читач дізнається про авторське ставлення до описуваних подій. Поет згадує і тужить за давніми часами періоду Чжоу (XI-ІІІ ст. до н.е.), коли в суспільстві панувала висока загальна освіченість та мораль, зокрема, гуманне ставлення імператора до своїх підлеглих. Тому образ гір-вод несе подвійне навантаження: з одного боку, підкреслюється чистота помислів, благородність устремлінь та глибина мудрості освічених людей періоду Чжоу, а отже, недосяжність цих чеснот для сучасників поста, з іншого – давнина, вічність, нескінченість.

Гори як вершина людського духу, ідеалів та прагнень яскраво зображені у віршах великого попередника і вчителя танських поетів Тао Юань-міна (365-427). Будучи невід’ємною частиною китайського пейзажу (山水), у творчості Тао гори асоціюються з твердою непохитною волею поета. Як вважає дослідник його життя і творчості Л.З.Ейдлін, поетові було чуже самовихваляння – він діяв своїм прикладом і, здійснюючи велике, думав, що робить мале [Эйдлин 1967, 123]. Ось кілька рядків із його поезії “Навесні усюди вчасно випали дощі” (“和泽周三春”):

陵岑聳逸峰 , Здіймаються гори, прекрасні вершини,

遙瞻皆奇絕 Дивлюся у даль: все чудне й неповторне.

Погляд поета спрямований у даль – як просторову, так і часову: він прагне зазирнути за обрій, подивитися на батьківщину з висоти

² В оригіналі вжито виділення за допомогою подвійного заперечення (лише не граматичного, а лексичного): 不厭 дослівно перекладається як не ненавиджу.

свого високого духовного становища, а також – побачити майбутнє своє і своєї країни, де незадовго по смерті він став знаменитим. Отже, образ гори вже тут пов’язаний також і з часом, лише за доби Тан він дещо трансформується: гори повертають читача у минуле. Така роль гір у китайській культурі підтверджується поширенням їх зображенням у просторових побудовах, зокрема розгортанням у поезії просторової картини світу від малого до великого чи навпаки [Шекера 2003, 46-47]. Впливом найдавніших уявлень пояснюється і нинішня традиція китайців підкорювати горські вершини, і найулюбленніша тематика малярства (山水画), і багато інших реалій сучасного життя.

Образ ластівок у поезії також пов’язаний зі спогадами давніминалих часів, змальовуванням розквіту чи занепаду держави. Специфіка цього образу та ідеї, що з нього випливає, пояснюються звичкою ластівок завжди гніздитися коло людських осель; змальовування їхнього щебету коло безлюдного палацу чи покинутої хатини немовби повертає читача думкою до часів розквіту зображеніх країв. Звернімося до вірша танського поета Лі І (748-829) “Ластівки палацу Суй” (“隨宮燕”):

燕语如伤旧国事 , Щебечуть ластівки – немов сумують
за розквітом Янчжоу давно минулим.

宫花一落已成尘 Пелюстки облетіли за палацом – і стали порохом.

Цікаво, що в іншому джерелі [Tang gen jieju yi qian shou 1997, 488] оригінал дещо відрізняється: замість 事 справи – 春 весна, замість – один – 旋 відразу. Отже, змінюється й переклад:

Щебечуть ластівки, немов сумують за весною в Янчжоу давнім.
Відразу квіти облетіли навколо палацу й стали пилом.

Ластів’ячий щебет вказує на розквіт Янчжоу (на території західної частини сучасної пров. Цзянсу) в минулому (що підкреслює й ієрогліф 春 у другому варіанті), а словосполучення 花…落 квіти… облітають уособлює плин часу, занепад колишньої столиці, який з болем спостерігає автор.

Образ ластівок, як і багато інших у китайській поезії, бере початки ще з “Книги пісень”, де зображення цих птахів найчастіше виконує роль алгоритичного зачину. Наведімо перші рядки пісні “Ластівки” (“燕燕”) з розділу “Пісні царства Бей” (“邶风”):

燕燕于飞 , У парі ластівки ширяють в сині,

差池其羽 Незлагоджено крилами махають.

之子于归 , Ця дівчина одружується нині –

远送于野 Я на околицю далеко проводжаю.

Як бачимо, два перші рядки пісні не пов'язані безпосередньо зі змістом наступних двох рядків, але вони містять порівняння або швидше засновок, натяк, що є образним вступом до розкриття теми вірша в наступних рядках. Якщо в попередньому прикладі образ ластівок повертає читача думкою в давнину часі, то тут він ще не має жодного стосунку до часового буття. Увага читача звертається на звичку цих птахів завжди літати в парі, підкреслюється також їхня працьовитість (в наступних куплетах пісні). Такий зачин, властивий кожному, крім останнього, куплету пісні, суголосний із фабулою твору – в ньому йдеться про князя країни Вей (на території південної частини сучасної пров. Хебей і північної частини пров. Хенань) періоду Чжоу (XI-III ст. до н.е.) та його молодшу сестру, яка мусить одружитися з володарем країни Жень, розташованої на південь від Вей, тому князь проводжає її. Існує, однак, і інше тлумачення пісні. Китайський дослідник Гао Сян у праці “Сучасне тлумачення “Книги пісень” (“诗经今注”) пише, що молодий князь країни Вей проводжає свою кохану – під тиском обставин вони не можуть побратися [Wang Yan-hai 2001, 120]. Таке тлумачення здається більш імовірним, адже пара ластівок, змалювання яких виступає алгоритичним зачином, наводять читача на думку, що далі мова піде про майбутнє подружжя, а згадка про їхнє незлагоджене махання крильми – це легкий натяк на те, що дороги закоханої пари розійшлися. Зауважимо, що “Ластівки” – далека, на перший погляд, від тематики пісні назва, що свідчить про важливу функцію, яку виконували подібні рослинні й тваринні образи у найдавнішому китайському фольклорі.

Порівнюючи дві такі віддалені в часі пам'ятки китайської поезії, як “Книга пісень” і танські вірші, ще раз переконуємося, що в основі будь-якого образу лежить його конкретно-чуттєва даність, а ідеї, які з неї випливають, можуть варіюватися чи доповнюватися в залежності від епохи, ідеології, обставин поетового життя тощо.

Існує проблема перекладу українською мовою китайського терміну “**隐喻**” – так китайські дослідники найчастіше визначають вид художніх образів, зокрема й розглянутих у цьому дослідженні. Відомий китаєць В.І. Горелов перекладає цей термін як “приховане порівняння” [Горелов 1987, 24], проте термін “**比喻**”, різновидом якого є згаданий “**隐喻**”, може вказувати і на художні засоби порівняння чи метафору, і на металогічний тип художнього образу алгорію (“**比喻**”, або “**譬喻**” у Горелова – “іносказання, що ґрунтуються

на порівнянні’’). Тому, називаючи ту чи іншу реалію китайської поезії традиційним символом чи алегорією, послуговуємося вже українською термінологією – відповідно, однак, до специфіки образу в оригіналі.

Усі розглядувані образи належать до металогічного типу, адже чуттєвий образ у них є “формою вияву такої ідеї, яка, узагальнюючи зміст одиничного предмета, у ньому змальовуваного, виходить за його межі і вказує на якийсь інший, якісно відмінний від нього предмет” [Галич 2001, 107]. Оскільки художні образи на позначення часу (*текуча вода, квіти, що опадають, гори й ластівки*), крім власної конкретно-чуттєвої даності, мають значення на вмисне прихованого автором натяку на іншу ідею чи образ (скажімо, ідея короткотривалості людського життя чи скроминущості всього сущого), вони без сумніву належать до підтексту як одного з розрядів металогічного типу художнього образу. При творенні ж образів найчастіше використовується художній засіб перифраз, тобто образний синонім, наприклад: облітають пелюстки сливи – минає молодість. Таким чином, з урахуванням усіх імпліцитних значень художніх образів зміст і, тим паче, головна ідея поезії суттєво переоцінюються.

Таким чином, найбільш поширеними образами давньої і середньовічної китайської поезії на позначення плину часу є образи *води, опалих квітів, гір та ластівок*. Вони найчастіше асоціативні, адже не є ні традиційними символами, ні прозорими образами, створеними за допомогою явних порівнянь, гіпербол, метафор тощо. Тому в більшості випадків вони у поєднанні з іншими образами виконують функцію алегоричного заспіву поезій, який широко використовується вже у “Книзі пісень”. Без сумніву, у багатої скарбниці китайської поезії існує ще багато художніх образів на позначення часу (наприклад, *天空* *небо*, *古墓* *давні могили*, *秦宫汉苑* *палаці династій Цінь-Хань* тощо), проте прослідкувати їхню генезу і функціонування – завдання подальших студій.

ЛІТЕРАТУРА

Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури. Київ, 2001.

Горелов В. Стилистика современного китайского языка. Москва, 1979.

Горечь разлуки: Китайские четверостишия / Пер. с кит., сост. Г.Филатова. Москва, 2000.

- Завадская Е. Эстетический смысл числа и тени в теории китайской живописи // Историко-филологические исследования: Сб. ст. памяти акад. Н.И.Конрада. Москва, 1974.
- Ілля В. В річищі Великого Стилю чи поза ним (Філософія поезії) // Основа, 1993, № 25(3).
- Кравцова М. Этнокультурное разнообразие древнего Китая // Восток, 1992, № 3.
- Танське небо: Китайська поезія доби Тан / Пер. Я.Шекери. Київ, 2003.
- Хуземи Д. Поэтический словарь Се Тяо (464-499) // Вестник Моск. ун-та. Востоковедение. Москва, 1999, №3.
- Шекера Я. Концепція простору в давній китайській поезії // Східний світ, 2003, №2.
- Шекера Я. Образ води в давній китайській поезії // Вісник КНУ. Східні мови та літератури. 2004, вип. 9.
- Шицзин. Книга песен и гимнов. / Пер. с кит. и предисл. А.А.Штукина. Москва, 1987.
- Эйдлин Л. Тао Юаньмин и его стихотворения. Москва, 1967.
- Lun Yu / Zhu zi ji cheng* (Зібрання творів усіх філософів). Beijing, 1954.
- Tang ren jueju yi qian shou* (Тисяча танських поезій). Shenyang, 1997.
- Wang Yan-hai. *Shijing shilun* (Тлумачення “Книги пісень”). Shenyang, 2001.

ЗМІСТ

Богомолов А.В.

- Структура основных типов простого и сложного
предложения в малтийском языке 3
Ботвінкін Ю.В.

- Трансформація індуських релігійних символів
у придворній поезії могольських імператорів 17
Василюк О.Д.

- Листи Агатангела Кримського до Володимира Гнатюка 24
Галушка-Адайкін А.Р.

- Східний Тимор: шлях до незалежності 42
Демчук Т.В.

- Аналіз семантики синонімічних односкладових
дієслів сучасної китайської мови (на матеріалі
односкладових дієслів „摆“ та „放“) 56
Каян І.Л.

- Турецькі фразеологізми з компонентом-зоонімом
у семантичному аспекті 66
Кіктенко В.О.

- Окремі теоретичні аспекти визначення
феномену модернізації китайського суспільства 74
Колодко В.О.

- Египетські поети-неокласики: спільність ідей та форм 83
Маврина О.С.

- Некоторые аспекты генуэзско-татарских отношений
в XIV веке (к постановке проблемы) 89
Рыжих В.И.

- Степени сравнения качественных прилагательных
в арабском языке 100
Светлов А.Е.

- Оружие и защитное снаряжение половцев по
их погребениям и каменным изваяниям 119
Сикало О.

- Проблема контактів південної частини східних
слов'ян з ірано-тюркомовним світом середньовіччя
в дослідженнях вчених XIX–XX ст. 126
Шекера Я.В.

- Генеза та функціонування образів на позначення часу
у давній та середньовічній китайській поезії 141

Підписано до друку 29.04.2005. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Трафаретний друк. Умов. друк. арк. 8,83. Наклад 200 прим. Зам. 42.
Видавництво Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.
01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 215, тел. 279-9971